Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:
https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

C. C. LARSEN

DET DANSKE LANDBRUGS HISTORIE

I KORTE TRÆK FOR
LANDBRUGSSKOLENS ELEVER

TREDJE OMARBEJDEDE UDGAVE

GYLDENDALSKE BOGHANDEL

DET DANSKE LANDBRUGS HISTORIE

DET DANSKE LANDBRUGS HISTORIE

I KORTE TRÆK
FOR LANDBRUGSSKOLENS ELEVER

AF

C. C. LARSEN
FHV. LANDBRUGS- OG KURSUSLÆRER

TREDJE OMARBEJDEDE UDGAVE

MED 21 BILLEDER

GYLDENDALSKE BOGHANDEL - NORDISK
FORLAG - KJØBENHAVN - MCMXXV

FORORD TIL TREDJE UDGAVE

At denne Bog udkommer igen efter at have være udsolgt i nogle Aar, skyldes, at jeg ifjor fik Forespørgsel, om den ikke kunde fortsættes, hvortil jeg var villig, hvis jeg som hidtil kunde faa lidt Raad og Bistand, ikke mindst om hvordan Bogen skulde formes, thi nu var der jo hengaaet en rum Tid, siden jeg var Lærer i Historiefaget ved Landbrugsskoler. Efter at have raadført mig med en nuværende Lærer i Landbrugshistorien besluttede jeg at afknappe den ældre Historie til Fordel for en fyldigere Beskrivelse af den nyeste Tid, samt at forme Bogen som en Indledning til Driftslæren, saaledes at den kan blive en virkelig Lærebog, medens jeg oprindelig mere havde for Øje at give en samlet Fremstilling af Landbrugets Historie i en enkelt Bog.

Angaaende benyttede Kilder skal kun henvises til de paa Bogens bageste Side anførte, men jeg skylder en Tak til Hr. Prof. *O. H. Larsen* for yderligere Assistance med Materiale til fri Afbenyttelse, hvad jeg særlig har gjort Brug af i Bogens sidste Afsnit; endvidere en Tak til Hr. Landbrugslærer *G. Blichert,* Malling, for at have gennemset mit Manuskript og ydet mig anden Bistand. Under Henvisning til, at Bogen nødvendig maa være kortfattet, og at om visse Ting faar Eleverne videregaaende historiske Oplysninger i andre Fag, er det mit Haab, at denne Udgave maa faa samme velvillige Bedømmelse, som dens to Forgængere har faaet, og som jeg har taget Hensyn til.

Hedegaard pr. Kastager i April 1925.

C. C. LARSEN

PRINTED IN DENMARK
GYLDENDALS FORLAGSTRYKKERI
KJØBENHAVN

INDHOLD

Side

Oldtiden ... 7
Folk og Næringsveje ... 7
Samfundet ... 8
Rigets Forvaltning og Indtægter ... 10

Middelalderen o. 1000—1536 ... 12
Kristendommens Indflydelse ... 12
Forfatningens Udvikling. Stænderdannelsen ... 13
Gejstligheden ... 14
Adelen ... 15
Borgerstanden ... 16
Bondestanden ... 17
Bondejordens Brugsformer ... 18
Vornedskab ... 19
Tekniske Forhold. Landsbyen ... 20
Jordfællesskabet. Sædskifter ... 21
Driftsudbyttet ... 23
Skove og Jagt ... 25

Den nyere Tid. Perioden 1536—1660 ... 26
Reformationen og Forfatningsforandringen ... 26
Renaissancen og den økonomiske Opgang ... 26
De store Herregaardes Tilblivelse ... 28
Bondens Fornedrelse. Landbrugets Tilbagegang ... 29

Under Enevælden til Reformerne. 1660—1750 ... 31
Enevælden og Rigsstyrelsen ... 31
Skattevæsenet ... 32
Hærvæsen og Rytterdistrikter ... 34
Hofholdning, Adel og Rangforordning ... 34
Tvangssystemet. Merkantilismen ... 35
Landbrugets Brugsforhold ... 36
Vornedskabets Ophævelse ... 40
Stavnsbaandet og dets Følger ... 40
Teknisk og økonomisk Udvikling ... 42

Reformperioden 1750—1807 ... 44
Frihedsbevægelsen ... 44
De første Reformforsøg 1750—72 ... 45
Den guldbergske Periode 1772—84 ... 47
De store Reformer efter 1784 ... 47

Side

Retsreformen 1787 ... 48
Stavnsbaandets Løsning ... 48
Hoveriets Ordning el. Afløsning ... 49
Fæstets Overgang til Selveje ... 50
Udskiftning og Udflytning ... 50
Skatter og Tiende ... 51
Husmændene ... 51
Majoratsgodser ... 52
Landbooplysning ... 53
Landbrugets tekniske Udvikling ... 53

Landbruget 1807—50 ... 55
Pengeforvirringen 1807—18 ... 55
Nationalbanken ... 56
Landbrugskrisen 1818—28 ... 57
Landbruget 1828—50 ... 58
Reformer ... 60

Landbruget 1850—1914 ... 63
Forfatningsændringen ... 63
Landboreformerne ... 63
Fæstevæsenets Afløsning ... 63
Majoratsgodsers Afløsning ... 64
Hartkornsskatternes Afløsning. Ejendomsskylden ... 65
Ejendomsforhold. Oprettelse af Husmandsbrug ... 66
Hoveriets og Tiendens Afløsning ... 67
Landbrugets Kreditforhold ... 68
Reformer paa andre Omraader ... 69
Landbrugets tekniske Udvikling ... 69
Landbrugets Organisation ... 77
Forsøgsvæsen ... 79
Landbrugets Andelsforetagender ... 80
Landbooplysning og Skoler ... 83
Landarbejderne ... 85
Ejendomspriser og Prioritetsgæld ... 86
Krisen 1880—1900 ... 88
Opgangen efter 1900. Rentabilitet ... 90

Landbruget efter 1914 ... 91
Genoprettelse af Landbrugets Status ... 91
Markeds- og Udførselsforhold ... 96
Driftsudbytte og Rentabilitet ... 97
Ejendomspriser og Prioritetsgæld ... 102

Oldtiden.

Folk og Næringsveje. Arkæologerne deler Nordens Forhistorie i 3 Tidsaldre: Stenalderen (o. 4000—1500 f. Kr.), Bronzealderen (1500—400) og Jernalderen (400 f. Kr.—1000 e. Kr.). Danmark var i Oldtiden opfyldt af store Skove, Græsgange med Krat og Sten, Engdrag, Moser og Sumpe; Vildtbestanden var talrig, og det ældre Stenalderfolk har levet et Jæger- og Fiskerliv langs Søbredder og ferske Vandløb; her findes nemlig Køkkenmøddingerne og de simple Stenredskaber, der ikke har duet til Havfiskeri. Men dette Folk er i den yngre Stenalder blevet fortrængt af Syd fra kommende germanske Stammer. Nordboernes germanske Oprindelse fremgaar bl. a. af, at de ældste Runer er de samme, som brugtes i det sydligere Europa, og at Sproget endnu o. 500 e. Kr. stod de sydlige Germaners nær. Germanerne var en Gren af den ariske Folkestamme, hvis Urhjem er det vestlige Højasien, og fra dem udgik Danerne, Gøterne og Svearne, som befolkede Norden.

Om Germanernes Liv Syd for os beretter Romerhistorikeren Tacitus, at de var delte i Stammer, som hvert Aar skiftede Opholdssted. En Stamme bestod af flere Slægter, hver med sin Slægtshøvding; kun i Krigstid samledes man under en fælles Anfører. Hvor en Stamme nedsatte sig, opdyrkede den et Stykke Jord ved at bryde Græslejet og afbrænde Skoven; Jorden deltes efter Godhed og Dyrkernes Værdighed, og Høvdingene forestod Delingen. Men naar Engene var afgræsset og Kornet høstet, drog man videre. Mændene hengav sig mest til Krig, Jagt og Røveri, Gilder og Lediggang og lod Kvinder, Oldinge og de svage sørge for Hus og Hjem og Markens Dyrkning. — Efter dette har de indvandrede Nordgermaner staaet paa Nomadelivets Trin, men kendt Agerdyrkning; egentligt Nomadeliv har ikke fundet Sted i Norden, og Sten-

dysser og Jættestuer, der stammer fra den yngre Stenalder, tyder ogsaa paa en fast Bosættelse, hvor der har været gode Græsgange.

I Jernalderen finder vi Agerbruget ret udviklet. Det nordiske Digt „Rigsmaal", der stammer fra Vikingetiden, omtaler f. Eks., at Bonden tømrede Plove, brugte Vogne, gødede Marker og satte Hegn. Kornet spistes ikke som Brød, men som Grød, der blev Nationalretten og gav Kogekarret Navn „Gryde"; Øllet blev Festdrikken og overførtes paa Gildebetegnelser som Fæstensøl, Barnsøl (Barsel), Gravøl, Arveøl etc. — At Agerdyrkningen imidlertid har spillet en underordnet Rolle for Husdyrholdet, kan sluttes af senere historiske Efterretninger og af, at saaledes var det til langt op i Middelalderen. Af Fund i Broncealderens Grave kan ses, at baade Kvæget, Svinet, Faaret og Geden har været holdt som Husdyr; det vides ogsaa sikkert, at Kvæget oprindelig mest brugtes som Træk- og Køddyr; Smør omtales, men som en stor Sjældenhed. Hesten optræder ret sent og brugtes oprindelig som Ridedyr paa Jagt og i Krig, hvorfor den ogsaa nød en egen Anseelse; den var et værdigt Gudeoffer, og dens Kød spistes ved Offerfesterne, hvilket forøvrigt senere førte til, at de kristne Missionærer indskærpede Folket en saadan Afsky for Nydelsen af Hestekød, at det i en overtroisk Form holdt sig til nær op mod Nutiden. — Meget vigtige Næringsveje var dernæst Handel og Søfart. Færdselsvejene var langt lettere over Sø end over Land, og Vikingefærden gjaldt lige saa godt fredelig Byttehandel som Fribytteri, d. v. s. Sørøveri og Strandhugst. I Jernalderen stod Nordboerne i livlig Handelsforbindelse med sydligere Lande og førte som Handelsvarer: Rav, Korn, Kvæg, Fisk og Pelsværk. I 6. og 7. Aarh. begyndte de storslaaede Vikingetog, som gjorde Danmark til en Stormagt.

Samfundet. Grundlaget for Samfundet var Slægten el. Ætten, og den typiske Bosættelsesform var Landsbyer, ikke spredt Bebyggelse. De menes at være Ætbyer, anlagte af Slægtshøvdingene; de har hyppig Navn efter en Mand med tilføjet Endelse -lev, -sted, -by, etc. Dette forklarer ogsaa, at den ejendommelige Dyrkningsform, som noget misvisende er kaldet Jordfællesskabet, kendes allerede i Oldtiden. Den dyrkede Jord var ikke fælles Eje, men den var delt i Aase el. Skifter efter Jordens Godhed og Beliggenhed, og disse atter i „Agre" mellem Bymændene; Opmaalingen skete med Reb („rebet Jord") og Fordelingen ved Lodtrækning (deraf Jordlod). Denne Besiddelsesform nødvendiggjorde en vis Fællesdrift, som senere omtales.

Gaardenes Størrelse var afpasset, efter hvad der kunde ernære en Familie; de var ikke derfor lige store, men de store Herregaarde fandtes endnu ikke. Derimod kunde en Mand godt eje mange Gaarde, ja hele Landsbyer; han kaldtes da Storbonde, og hans Bopæl: Sædegaard. Gaardene gik udelt i Arv til den ældste Søn, de yngre fik kun Part i Løsøret; dette kunde føre til Overbefolkning i Landsbyen, og der skete da Udflytning, men kun saaledes, at der dannedes nye Byer uden om den gamle; de kaldtes Torper og har Navne med Endelser paa -rup (torp), -holte, -rød,

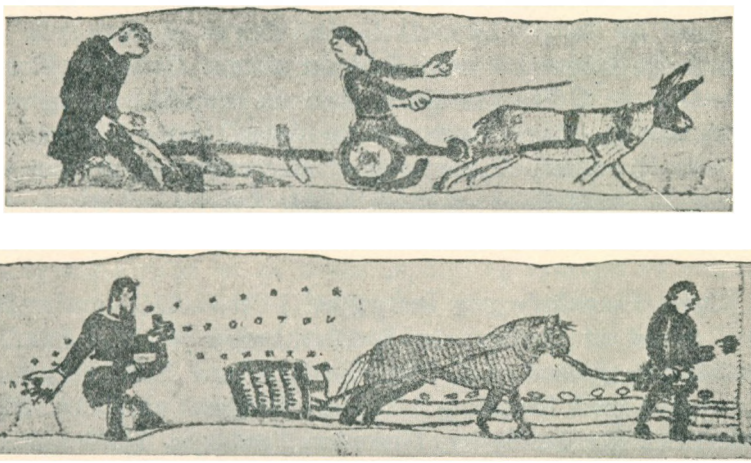

Markarbejdende Bønder (Bayeuxtapetet o. 1070).

skov, hvilke 3 sidstnævnte Endelser betegner ryddet Skov; den gamle By kaldtes Adelby. Men de yngre Bønder drog ogsaa ofte paa Vikingetog, og stundom dannede hele Folkevandringer Afløb for Overbefolkningen; det i Roms Historie berømte Kimbrertog udgik fra Jylland, den kimbriske Halvø.

Samfundet var skarpt adskilt i frie Mænd og Trælle. Ordet Bonde betyder boende el. bosat, men Bønderne var højst ulige i Rigdom og Anseelse. Højest stod Adelbønderne d. e. ædle Bønder; Konger, Jarler og Herser skulde være af „ædel Byrd". Forestillingen om det ædle Blod, der gaar i Arv i Ætten, og i ændret Form overføres paa den senere Adel, har vistnok sin Oprindelse fra religiøs Ærefrygt, idet det var de styrende, som forestod Gudstjenesten og Ofringerne ved Gudehovene (Templer). Selvejere af Jord kaldtes Odelbønder. Ejendomsretten Odelsret. Ejede en Bonde flere Gaarde, lod han dem enten bestyre af Bryder, en Art Fogder, eller han lejede dem ud til Fæstere, s. k. Landboer

el. Landsæder, imod en Afgift i Naturalier (Kreaturer, Fødevarer, Gæsteri), der kaldtes Landgilde d. v. s. -gæld el. -skyld, samt visse Arbejdsydelser, der kaldtes Dagsværke, senere Hoveri. Man mener, at Bryder var det oprindelige, Fæstevæsenet det afledte; at fæste betyder at fastslaa en Overenskomst ved Haandslag, og dette afløste i Middelalderen Brydeforholdet. Til de frie Mænd hørte endvidere Gaardsæderne, der var Gaardens Tjenerskab, men oprindelig boede paa Gaardene; senere fik de anvist Jord til Dyrkning imod at gøre visse Ugedagsarbejder paa Gaardene, og de er altsaa Datidens Husmænd. — Trællene stammede vistnok mest fra Krigsfanger, da Beskrivelserne af dem tyder paa andre Folkestammer; i hvert Fald var de ved Oldtidens Slutning baade Ind- og Udførselsartikkel, men de rekrutteredes ogsaa fra Forbrydere og udsatte Børn. De var deres Herres Ejendom ganske som Kreaturer, kunde sælges, mishandles og dræbes uden mindste Retsbeskyttelse; men de kunde frigives og gik da op i Gaardens Tjenerstand.

Rigets Forvaltning og Indtægter. I det 7. Aarh. menes Danmark samlet til ét Rige, der herefter bestaar af 3 „Lande" el. Landskaber: Jylland med Fyn, Sjælland med Loll. Falster, og Skaane, og med Landsting i Viborg, Ringsted og Lund. Rigets Underafdelinger var Sysler, Herreder, Tredinger, Fjerdinger etc., hver med deres Ting og styrede af Kongens Ombudsmænd. Øverste Embedsmand, Krigsherre og Dommer var Kongen, der hævdede sin Magt ved Hjælp af Vederlaget, en staaende Hær af Krigere, mest Jorddrotter, som for at være „Kongens Mænd" fik „Vederlag" i Part af Krigsbyttet og visse Forrettigheder. Kongemagten var eneste Centralmagt, men der skelnedes skarpt mellem Kongens Indtægter af rent privat Gods og i Statsøjemed. Til de sidste hørte først Kongelev d. v. s. Jordegods, som endnu ikke var taget i Privateje; hvem der vilde drive Næringsvej paa Kronens Gods, maatte svare Afgift til „Kongens Bord", og Kongen maatte, før han hyldedes paa Tinge, love at holde Krongodset i Hævd paa rette Maade. Offentlige Arbejder i Statsøjemed som Befæstninger, Havne etc. var Pligtarbejde for alle og kaldtes Inne; eksempelvis anlagdes Dannevirke ved Bøndernes Arbejde. Penge var en temmelig ukendt Ting i Oldtiden; Skatterne var mest Naturalier, som kaldtes Husbondhold, naar de svaredes til Kongens Bord, og Gæsteri, naar de fortæredes af Kongen og hans

Følge under Rejser; i lang Tid havde Kongen nemlig ingen fast Bopæl; han var bestandig paa Rejse for at øve Ret og Skel, hvorfor han ogsaa ejede Slotte el. „Huse" rundtom i Riget, og visse Bøder tilkendtes ham som Dommer. Endelig kan nævnes Told, der svaredes baade af Ind- og Udførselsvarer og var en Gave for at handle i hans Rige.

I Lovgivning og Retspleje delte Kongen sin Magt med Folket. Begge Dele forestodes paa Tinge, og de vedtagne Love gik som mundtlige Overleveringer fra Slægt til Slægt, hvorfor man maatte have Lagmænd, d. e. Lovmænd, til at forkynde og fortolke Loven. Forhandlingerne paa Tinge lededes af Kongen el. hans Ombudsmænd, men Dommene afsagdes i Forening med Tingmændene, hvorefter det i Reglen overlodes Klageren selv at skaffe sig den tilkendte Oprejsning. Bøder og Fredløshed var de hyppigste Straffe, Dødsstraf sjælden; men Drab krævede Blodhævn, hvorfor Ætfejder var lovlige til langt op i Middelalderen. Tidlig omtales Nævninge, der udtoges paa Tinge til at undersøge Paastandene, og som skulde sværge, at de havde „spurgt og ransaget og vidste ej sandere". — Oldtidens Forfatning var dog aristokratisk, ikke demokratisk i Nutids Forstand. Kun Selvejere af Jord havde Stemmeret paa Tinge, og hverken Bryder el. Landboer kunde være Nævninge. Naar Storbonden i Oldtiden drog til Tinge, tog han sit væbnede Følge af undergivne med sig; indenfor Tinget maatte Vaabnene dog ikke komme, Tinget var fredlyst; men det virkelige Forhold var, at jo større en væbnet Magt, der stod bag Ordet, desto vægtigere faldt det, og at hvem der ikke havde Støtte i en stor og anset Slægt havde kun liden Udsigt til at faa sin Ret. Med Tiden greb Kongemagten derfor stærkere ind i Retsplejen; Sandemænd (Sandhedsmænd) i Jylland var Nævninge, valgt af Kongen for Livstid.

I Værnepligten skelnedes mellem Landeværn og Leding. Værne Landet skulde alle, men i Leding (Angrebskrig) maatte kun frie Mænd drage. Blev Leding udbudt, maatte Bonden selv bekoste sin Udrustning og sit Underhold, men var til Gengæld fritaget for Skatter i Ledingstiden og fik Part i Krigsbyttet. Mange Smaabønder maatte dog fritages for den kostbare Udrustning mod at svare Ledingspenge, og Landet inddeltes derfor i Lægder, som efter Størrelsen skulde udruste en Mand eller et Skib (Havner, Skiben).

Ved Oldtidens Slutning antages $^1/_5$ à $^1/_6$ af Landets Jord at have

været under Plov, og endnu i 12.—13. Aarhundrede var den overvejende Del af Danmarks Jord i Hænderne paa mindre Selvejerbønder, men i denne Tidsalder ophører Bryde- og Trælleforhold, og en anden Udvikling begynder.

Middelalderen o. 1000–1536.

Kristendommens Indflydelse. Ved Vikingetogene kom Norden under Paavirkning af kristne Kulturlande. Sydens Rigdomme strømmede herop, Handelspladser med Haandværk fremstod, og Mønter begyndte at blive gangbart Betalingsmiddel. Ogsaa i Gudetroen mærkes Paavirkningen; højeste Guddom i Asatroens sidste Stadier er ikke Odin i Valhalla, men Alfader i Gimle, og om Livet efter Døden skelnes ikke mellem tapper og fejg, men god el. ond. Sindene var modtagelige, men at aflægge de hedenske Skikke og indgroede Livsvaner var ikke saa lige til. De kristne Forkyndere tog derfor kraftig fat paa at organisere Kirken som en Kulturmagt. For at modvirke Vikingelivet højnede man Agerbrugets Anseelse og Lysten til fredelig Gerning. Klostrene erhvervede sig Jordegods, først ved de hedenske Gudehoves Tilliggender (Hovgaarde), senere ved Gaver, og her blev Munkene Datidens Foregangsmænd i Jordbrug, indførte det højtstaaende romerske Agerbrug med Trevangsbruget, samt Havebrug (Kaal- og Abildgaarde) og nye Kulturplanter som Roer, Kaal, Løg og Bønner. For at bekæmpe de mange Dages hedenske Gilder med Kødfraadseri og Drukkenskab indførtes ugentlige Fastedage, hvor Kød ikke maatte nydes, men kunde erstattes med Smør og Ost, og man fremmede derfor Mælkeribruget. Da Oldtidens Arveret havde bidraget til Vikingetogenes Omfang, tillodes Grundejendommenes Deling mellem Arvingerne, for saa vidt som man nu med den bedre Drift kunde leve af mindre Jordlodder. — Men navnlig fik Kirken en mægtig Indflydelse som Samfundsmagt derved, at den paatog sig de store Humanitetsopgaver som Fattig- og Sygepleje, Børneundervisning og Skolevæsen paa en Tid, da dette laa Statens Opgaver fjernt. I Klosterskolerne opdroges de unge Adelsmænd; mange Stormænd antog Bispeværdigheden, blev Hærførere og holdt væbnede Mænd til Værn for Klostrenes Opland og dets Dyrkere.

Forfatningens Udvikling. Stænderdannelsen. Den her omhandlede Periode karakteriseres navnlig ved, at det oprindelige Bondesamfund opløser sig i 4 Stænder, der lig en Arbejdets Deling faar hver sine Opgaver, men — saasom Pengeøkonomien endnu ikke ret er begyndt — gør sig betalt ved fæstnede Rettigheder (Privilegier). Centralmagten, Konge og Vederlag, udvides med Kirken, men bliver indbyrdes splidagtig om Magtfordelingen. Udviklingen præges yderligere af Mangel paa personlig Sikkerhed for Liv og Gods samt af Retsusikkerhed derved, at de endnu uskrevne Love maa fortolkes efter „Skik og Brug fra Arilds Tid". Under disse Forhold bliver det ikke Statsstyrelsens Opgave at begunstige fri Udvikling ved fri Konkurrence, men at regulere ved Tvangsindgreb fraoven.

Paa Valdemar Sejrs Tid blev de 3 Landskabers særegne Retsvedtægter nedskrevne, men navnkundigst er Jyske Lov, der var en virkelig Lov, affattet af lovkyndige Mænd, og gældende for Riget indtil Enevælden. Den indledes med de berømte Ord „Med Lov skal Land bygges", og dens Udtryk belyser Forholdene: Det er Kongens Embede „at opretholde Domme, gøre Ret og frelse dem, som ved Vold tvinges, saasom er Enker og værgeløse Børn, Pilgrimme og fattige Mænd, dem tiest gaar Vold over, og lade ej Ildvirkes Mænd, som ej ville stande til Rette, i sit Rige leve." Ved de højere Instanser afløses ogsaa nu de gamle Folkedomstole af „Kongens Retterting"; højeste Instans blev Rigsraadet. Administrationen udøves gennem 5 Rigsembedsmænd, hvoraf nævnes Drosten (senere Rigens Hovmester) for Finansvæsenet, Marsken for Krigsvæsenet og Kansleren for Retsvæsenet. Nye Love (Recesser) maa vedtages paa Danehof, senere kaldet Rigsdag, som var Møde af alle 4 Stænder; Herredagen var Møde af de 2 priviligerede Stænder. Rigsraadet bestod af de 5 Rigsembedsmænd, Bisperne og 20—30 Adelsmænd; det udgik fra det oprindelige „Kongens Raad", men tiltog sig stedse større Magt under svage Konger og i lovløse Tider og betragtede sig tilsidst som Folkets Repræsentant, der affattede den Haandfæstning (Grundlov), Kongen maatte underskrive før sin Tronbestigelse, men som ikke forelagdes Folket og kunde ændres ved hver Tronfølge. Denne ejendommelige Magtstilling, at Raadet kunde indskrænke Kongens Magt, skønt valgt af Kongen, og handle paa Folkets Vegne, skønt ikke valgt af Folket, var kun mulig ved, at Riget var Valgrige, hvorfor arvelig Kongemagt blev Kongernes efterstræbte Maal.

Krongodset inddeltes i Len (Laan), administrerede af Lensmænd, som indsatte Herredsfogder, opkrævede Skatter o. a. Nogle Lensmænd fik fast Løn og maatte aflægge Regnskab til Kongen (Regnskabslen), men de fleste svarede kun Krigstjeneste eller Afgift og raadede iøvrigt selv for Lenets Overskud (frie Len). Haandfæstningerne foreskrev, at Lenene maatte kun gives til „Rigets indfødte Ædlinge" og ikke til „Vanbyrdinge"; derved opstod Lensadelen, den s. k. Feudaladel. Rigets ordinære Indtægter af Len og Skatter forslog kun i Fredstid; i Krigstid tyede Kongen til ekstraordinære Skatter, Laan hos Stormænd og rige Borgere, hvem han hyppig afbetalte med Len, Fritagelse for visse Love, Ryttertjeneste o. a. Derfor bidrog navnlig ulykkelige Krige til at gøre Kongen afhængig af Rigsraadet.

Gejstligheden. I de første Aarhundreder var Kirken under trange Kaar. Bisper og Prælater nød kun Ret efter deres Byrd og Slægtskab; i Betaling for kirkelige Tjenester ydedes kun frivillige Gaver. Derfor gik Gejstlighedens Bestræbelser ud paa at erhverve sig faste Indtægter og gøre sig uafhængig af den verdslige Styrelse. Ved Kongernes Gunst og ved at mægtige Mænd gik op i Standen, erhvervede den sig Skatte- og Afgiftsfrihed, Fritagelse for Leding, Domsret i gejstlige Sager med Ret til Bøderne, og Knud den hellige erklærede den for Rigets fornemste Stand og gav den Forsæde i Kongens Raad. Sammen hermed fik den store Jordegodser for Sjælemesser og Aflad og ejede ved Reformationen 35 p. Ct. af Landets Jord, Roskilde Bispestol alene 2600 Gaarde. — Idet Kirken organiseredes som en „Stat i Staten" under Pavens Overhøjhed, indblandedes i Statsstyrelsen et fremmed Element udefra, der her som i andre Lande voldte mange Stridigheder.

En af Gejstlighedens faste Indtægter var Tienden. I Oldtiden svaredes ingen Tiende, men dog en lignende Skat, Hovtold, til at bestride Udgifterne ved Gudehovenes Offerfester. Ikke desto mindre vakte Tienden en voldsom Modstand hos Bønderne, vistnok mest for Maaden, hvorpaa den opkrævedes. Den var delt i Korn-, Kvæg- og Smaaredselstiende. Korntienden ydedes i Kærven, skulde udtages paa Marken efter Bøndernes Lejlighed med Høstning og derefter køres til Kirkeladen, men det udartede til, at Bønderne maatte vente med Høstens Bjergning efter Tiendetagerens Lejlighed. Skatten bestod i $^1/_{10}$ af Høsten, Kreaturernes Afkom etc., og den deltes efter den kanoniske Ret i Bispe-, Kirke- og Præstetiende, samt en Part til Fattigplejen. Efter Reformationen ind-

droges Bispetienden under Kronen og kaldtes Kongetiende; Kirketienden gik sammen med Kirkerne over i Privateje; Præstetienden vedblev sammen med en Part af Kongetienden at være de gejstliges Lønning.

Adelen var Krigerstanden og udviklede sig af Vederlaget. Efterhaanden som Krigene fra at være Søkrige blev overvejende Landkrige med Kamp om befæstede Borge og Byer, blev Krigstjenesten stedse mere kostbar og tidsspildende med Vaabenøvelser for den fredelige Agerdyrker. Særlig traadte dette frem efter Opkomsten af det svære bepansrede Rytteri med de brynjeklædte Ryttere, der nødvendiggjorde Stutteriavl og Turneringer. De Mænd,som paatog sig Rostjenesten, kaldtes Herremænd, idet baade Konger, Lensmænd, Hertuger, Bisper, kort sagt alle de s. k. „Herrer" holdt saadanne Mænd. Stillingen var ikke arvelig, men de følte sig stedse mere som en afsluttet Stand (Riddere og Væbnere) og antog faste Slægtsnavne efter Mærket paa deres Vaabenskjolde; under Frederik 1. blev dette paabudt, og Standen kaldtes nu med et tysk Navn: Adel.

Ridder i Pladerustning.

Som Vederlag for Rostjenesten fik Adelen visse Forrettigheder el. Privilegier, navnlig Skattefrihed for deres Sædegaarde „fordi de gøre dèr fuldt ud af, dèr de vove deres Hals for Kongen og Landets Fred" (Jyske Lov). Ledingsinstitutionen forfaldt og blev en ren Ejendomsbyrde, idet man købte sig fri mod Udbudspenge; mange undlod det dog for at opnaa Skatteprivilegiet og dannede en Lavadel, der ofte blev Bøndernes Fører mod Højadelen. Landeværnet opretholdtes til 1568, men forfaldt ligeledes. Til Gengæld brugte man hvervede Lejetropper, der bestod af alle Nationers Bærme og plyndrede lige stærkt hos Ven og Fjende. — Men Herremændene fik tillige den Opgave indadtil at værne de fredelige Erhverv mod Fjender og Ufredsmænd og holde Ro og

Orden, de blev en Art Politimestre og fik Jurisdiktion. I Middelalderen sidder da Herremændene paa deres befæstede Borge udenfor Landsbyen, omgivne af Volde og Vandgrave, som „Værn" for hver sit Distrikt; Beboerne stod under deres Beskyttelse, kunde i Ufredstid ty ind under Borgenes og Klostrenes Mure og kaldtes „Vornede"; til dette Vornedskab var ikke knyttet noget Stavnsbaand, men et patriarkalsk Forhold.

Af de Privilegier, Adelen erhvervede sig, skal foruden den nævnte Skattefrihed nævnes Tiendefrihed for Sædegaardene, Eneret til at beklæde Landsdommerembederne og sidde i Rigets Raad, Birkeret d. e. Ret til at udnævne Dommere paa Godserne, Hals-

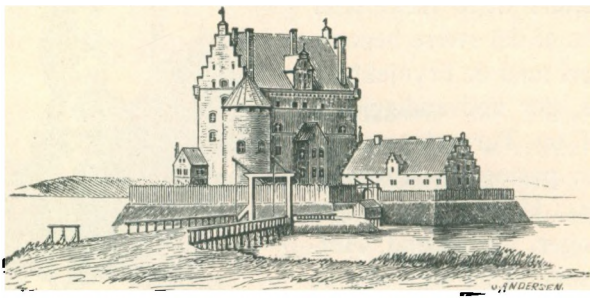

Lilø i Skaane.

og Haandsret, der bestod i Ret til at paatale Forbrydelser og indkassere Bøderne herfor; endelig Eneret til at besidde frit d. v. s. adeligt Jordegods. Man kunde mene, at Adelen havde været glubsk, men det er paavist, at Privilegierne var i Ufredstid ofte for lille Vederlag for Byrderne; det er dog let at se, at de rummede Muligheder for Misbrug, og saadanne fandt ogsaa Sted, da Skydevaabnene afløste det pansrede Rytteri, og Adelen tabte sin Betydning som Krigerstand, men beholdt Privilegierne endnu en Tid.

Borgerstanden. De egentlige Købstæder med „Stadsret" opstod i 12.—13. Aarh., og deres Navne minder ofte om deres Oprindelse. Nogle opstod som Fiskerlejer paa Landtunger s. k. Ører (Korsør o. fl.), andre om Borge og Klostre (Vordingborg — Sorø), men de fleste begyndte som Markeder s. k. Købinger (Nykøbing, København). Oprindelig laa de fleste paa en adelig Stormands Jord, men i Byerne traadte frie Borgervæbninger, de s. k. Gilder, hurtig i Stedet for det „Værn", man havde paa Landet. Borgerne danner egne frie Samfund med egne Love (Byskraaer), egen Retspleje, og dette Samfund blev et Forbillede for Fremti-

dens frie Folkesamfund; her søger Kongerne baade økonomisk og personlig Støtte mod den paagaaende Stormandsvælde, og med Tiden bryder Borgerstanden Adelens Magt og gaar i Spidsen for Bondens Frigørelse. — Den tynde Befolkning og den lange Næringsuddannelse gør, at Risikoen maa opvejes af en monopoliseret Stilling; i Byerne opstaar Laugene med Laugsprivilegier, der fastslaar Regler for Uddannelse, Optagelse og Medlemsantal, alt sigtende til, at der kan blive Levebrød for den enkelte. Vi har her Beskyttelse og Næringstvang i deres første Stadier.

Bondestanden tabte som Stand betragtet ved denne Udvikling. Fraoven afgav den sine rigeste og mest ansete Slægter til de privil. Stænder; fra neden optog den Trællestanden i sig, og endelig fik Byerne livlig Tilstrømning fra Landet, ofte af de bedste Kræfter. Herved maa dog mærkes, at Trællene fra først af gik op i Tyendets Klasse, og at den tjenende Stand spillede en ringe Rolle i Datidens Samfundsøkonomi; før 1500 høres kun liden Tale om Huse med Jord. Men Bønderne blev selv mere og mere en tjenende Stand. Med Trællevæsenets Ophør voksede Hoveriet; med de privil. Stænders Fritagelse for Inne og Ægter i Samfundsøjemed, som Befæstninger, Veje, Broer, kort sagt den s. k. „Herlighedsret", hvorunder ogsaa Husbondhold (Gæsteriets Afløsning), var Bonden bleven ene om disse Byrder; herfor havde han jo nok faaet Fritagelse for andre, som Krigerpligten, men Statsbyrderne voksede naturligvis med Rigets Udvikling; eksempelvis blev Valdemar Atterdag af Almuen kaldt „den onde" for disse Byrders Skyld, skønt den energiske Konge samlede Riget til en ny Storhedsperiode. Endelig var det Værneforhold, hvori Bonden stod til Adelen, og for hvilket Adelen havde en tilsvarende „Herlighedsret" som Kongen, med Arbejder til Værnets Betryggelse, jo nok i sit Udspring et patriarkalsk Baand til gensidig Fordel, men det bidrog yderligere til at bringe Bonden i et tjenende Afhængighedsforhold, og mod Middelalderens Slutning diskuteredes da ogsaa, om Bonden egentlig kunde kaldes en Stand med Ret til Deltagelse i Stændermøderne; stedse mere regnedes Standen for et Tyende. Men den største Aarsag til Bondestandens Tilbagegang var dog den Elendighed, der i Middelalderen ofte herskede i Landbruget, dels som Følge af Krige, Vendernes Fribyttertog, Lejetroppernes Tøjlesløshed, samt Krigens Følgesvende: Pest, Misvækst og Hungersnød; dels som Følge af Datidens simple Driftsformer, hvis Udbytte ganske anderledes end i Nutiden af-

hang af Vejr og Naturforhold. Naar Selvejeren var ruineret, kunde han ikke som Fæsteren faa Hjælp hos Herremanden til Gaardens Istandsættelse, Kreaturer m. m., og naar han afstod Gaarden, mistede han de til Jordbesiddelse knyttede politiske Rettigheder.

Denne Tilbagegang kom dog langsomt. Hvad der bl. a. bidrog til at holde Bonden oppe, var, at baade Krone og Adel skulde have Indtægter af ham og med gensidig Skinsyge vaagede over, at ingen af dem gik hans Rettigheder for nær. Kongen kunde ikke paalægge Bonden nye Skatter uden Rigsraadets Samtykke, og Bonden kunde for Rigsraadet paatale sin Ret mod Kongen; omvendt blev det fra 1396 forbudt Adelen at erhverve „fri Bondejord", d. v. s. Selvejergaarde, for ikke at „formindske Kronens Indgæld" — et Bevis for, at Jorden under de lovløse Tider efter Valdemar Sejr var i Færd med at glide Selvejerne af Hænde. Forøvrigt kunde Bonden være farlig nok at ægge; i Landsbyens „Bylag" med egne Bylove havde han en lignende Organisation, som Borgerne havde i Gilderne, og de kraftige Bondeoprør viste noksom, at hans krigerske Kraft var ikke udslukt. Men med velberaad Hu holdt man hans Vaabenfærdighed nede, og efter Skydevaabnenes Fremkomst blev Vaaben forbudt ham.

Bondejordens Brugsformer. Bønderne udgjorde de $^{9}/_{10}$ af Befolkningen, og baade i Kronens og Bøndernes Interesse indførtes efterhaanden visse Lovbestemmelser om Bondejords Brug. En Selvejer maatte ikke udstykke sin Gaard og ikke afhænde den uden først at have udbudt den til sine Frænder; lod han Gaarden forfalde, kunde han idømmes Bøder, ja endog fradømmes den til Fordel for en af Frænderne. Selvejergaarde kunde ikke tildømmes Kronen for Skatterestancer, før det havde vist sig, at ingen af Frænderne vilde købe den. Disse Love var i Overensstemmelse med Oldtidens Odelsret, at Jorden skulde blive i Slægtens Besiddelse. Standens politiske Rettigheder som Stemmeret til Rigsdag, Skattebevillingsret, Ret til at være Nævninge ved Herredstingene o. fl., blev ingensinde frataget den; men hvert Oprør endte med Bøder, som mange ikke kunde betale, og efter Grevens Fejde, da de overvundne Bønder maatte „bøde Øksne og Penge til en usigelig Summa", eksisterede Selveje nærmest kun af Navn.

Fæsterens Stilling var imidlertid i Middelalderen ingenlunde altid slet. Fæsteren behandledes som en fri Mand og brugtes til Dom-

merhverv i mange Landbrugssager, som Trætter om Markskel o. l., og han havde tidt visse Fordele for Selvejeren. Oprindelig drejede Fæstet sig kun om Jorden, idet Bygningerne var af Træ, som kunde medtages ved Fraflytning, og der fæstedes kun for ét el. faa Aar ad Gangen. Med murede Bygninger blev Fæste for 10—12 Aar ad Gangen paabudt, og Frederik 1. indførte Livsfæstet. Hermed blev det Regel, at Jordejeren ejede baade Bygninger, Besætning og Løsøre, og Fæsteren maatte til Sikkerhed herfor betale en Indfæstning el. Stedsmaal foruden den aarlige Landgilde i Korn, Kvæg, Smør, Æg, Penge o. a., hvortil kom Hoveri, som dog endnu kun var lidet trykkende. Frederik 2. udvidede Livsfæstet til ogsaa at omfatte Enken, og hertil kom saa den vigtige Frdn. 1557, at Fæsteren kunde ikke affordres mere Landgilde og Hoveri end i ældre Tid. Det sidste var et „Privilegium" af højt Værd, thi det afskar Jorddrotten fra at indkassere Fordelen af opadgaaende Konjunkturer. Men i det virkelige Liv fandt megen Vilkaarlighed Sted, og hvor let det kunde ske, fremgaar af, at man i Fæstebrevene aldrig finder andre Bestemmelser end „sædvanlig Landgilde fra Arilds Tid" og „Dagsværke efter gammel og rigtig Takst". Fæsterens Tilbagegang kom dog først med Stordriften og Hoveriets Voksen.

Vornedskab. Som før nævnt var der ikke oprindelig knyttet noget Stavnsbaand til Begrebet „Vorned" og Værneforhold; men et saadant voksede frem paa Sjælland og Loll. Falster med Smaaøer. Det blev aldrig indført ved noget Lovbud, men opstod af Mangel paa Dyrkere til Jorden. Venderne havde en Tid lagt $^1/_3$ af Landet øde, og det var gaaet værst ud over disse Øer; Pesten „den sorte Død" havde bortrevet $^1/_4$ af Befolkningen, og hertil kom Kriges og Borgerkriges Hærgen. Naar Bønderne i Ufredstid var flygtede ind til Byerne, hævdede Jorddrotterne det som en Pligt for dem at vende tilbage, og det stod jo desuden for de regerende som en naturlig Ting, at Bonden skulde blive ved Jorden. Vornedskabet kom til at bestaa i en Forpligtelse for de vornede Bondesønner til at blive paa deres Husbonds Gods, indtil de var komne til Skelsaar og Alder, og derpaa overtage fæsteledige Gaarde; kunde Husbonden ikke skaffe dem saadanne, var de fri; i modsat Fald maatte de ikke forlade Godset uden at købe Fribrev af Husbonden. Det var imod Loven, thi Bonden havde jo Opsigelsesret, naar han iøvrigt afleverede Gaarden i uforringet Stand,

og i Kong Olufs Haandfæstning 1375 bestemtes da ogsaa, at naar Bønderne havde sagt op paa lovlig Maade, maatte de drage, hvorhen de vilde. Men senere da Kronen selv fik Tabene ved det øde Gods at føle i sine egne Indtægter, saa man gennem Fingre. Der kendes et Lovbud fra 1446, som bestemmer, at ingen arbejdsdygtig Mand maa sidde til Huse hos andre, men han skal have Jord at dyrke; kan det ikke skaffes ham paa Jorddrottens Gods, skal det ved Kongens Foged skaffes ham paa Kronens. Men Vornedretten maatte ingensinde gaa „videre, end Loven tillader, nemlig at faa dem, (Bønderne) til deres Gaarders og Boligers Besætning". — Vornedskabet kom til at bestaa i 400 Aar i Kraft af Alders Hævd og medførte, at Stordriften med det vilkaarlige Hoveri fik langt større Omfang paa Øerne Øst for Storebælt end i det øvrige Land.

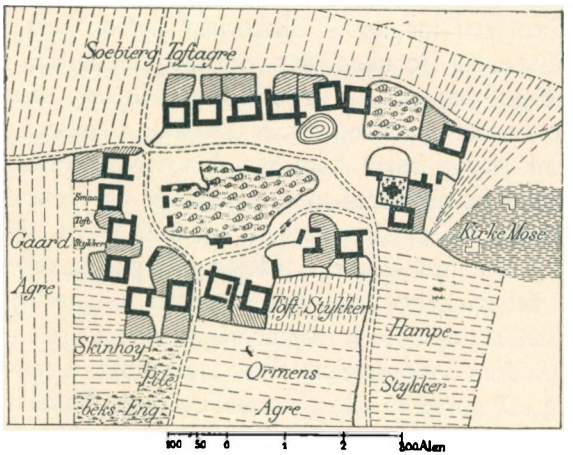

Hejninge, Slagelse Herred, 1768. Rundby (før Udskiftning).

Tekniske Forhold. Landsbyen. P. Lauridsen har inddelt Landsbyerne i 3 Hovedformer. Den sluttede By el. Rundbyen bestod af 15—30, indtil 50 Gaarde i Kreds om en stor aaben Plads, den s. k. forta el. Torvet, hvor Majtræet og Bystævnet fandtes, og som kunde være indtil 30 Tdr. Land stort; paa dette samledes Kreaturerne ved visse Lejligheder. Botoften, d. e. Byggegrund og et lille Stykke Jord, var Særeje. Gaardsæder og Husmænd kunde bygge paa en Bondes Toft eller paa „Gaden" (Gadehusmænd). Ved Udskiftningen blev Torvet, der var Fælleseje, udskiftet som enhver anden Mark og den indre By forvandlet til Byggepladser for en regelløs Hob Huse og Smaagaarde, hvorved opstod Gyder og Stræder; men endnu ses ofte tilbageblevne Gaarde ligge i en Krans langs Byens Udkanter. — Andre Byer var bygget langstrakte langs en Vej (Langbyer), og atter andre langs en Aa eller efter andre Terrænforhold (Terrænbyer). Kun i

Hedeegne og paa Bornholm var „Enestegaarde", d. v. s. spredt Bebyggelse udenfor Fællesskabet, typisk.

Jordfællesskabet. Sædskifter. Kun Landsbyens nærmeste Jord var opdyrket og kaldtes By- el. Indmarken. Den var delt i Aase, Holme el. Skifter efter Godhed og Beliggenhed, og disse atter i Agre mellem Bymændene. Sædskiftet var uafhængigt heraf, men Fællesdriften medførte yderligere en Inddeling i Vange eller i Gøder. Da Bymarken ikke altid var et sammenhængende Hele, men kunde være afbrudt ved Engdrag og uopdyrket Jord, fik man en uhyre spredt Beliggenhed af hver Mands Jord, ofte paa 20—30 Steder og med indtil 1600 Alen lange og kun 14—15 Alen brede Agre. Uden om Bymarken laa Udmarken el. Overdrevet, der kunde være fra nogle Hundrede Alen til 3—4 Mile Omkreds, var opfyldte af Sten og Krat, Lyng, Tørvemoser og Kær, og hvor Kreaturerne græssede i store Flokke, vogtede af den fælles Byhyrde, der fik Kosten paa Omgang hos Bymændene.

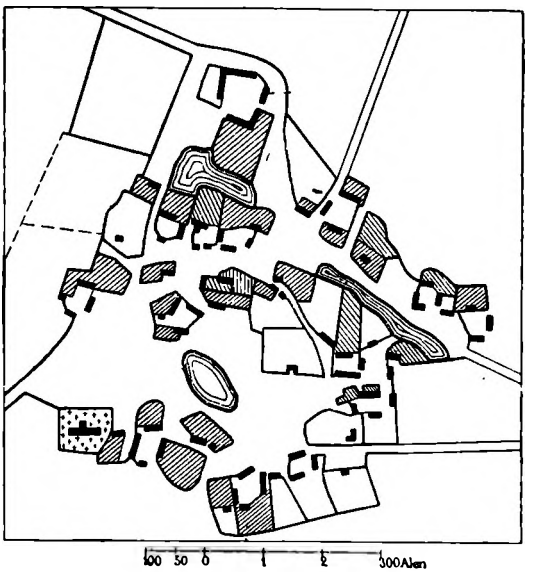

S. Kongerslev, Aalborg Amt, 1812. Udskiftet Rundby.

Paa Øerne brugtes Trevangsbruget med følgende Sædfølge: Naar Græsmarken om Efteraaret var gødet og pløjet, saaedes der om Foraaret Byg (Bygvangen), men hvor Gødningen ikke havde strakt til, eller Jorden laa for langt borte, saaedes Havre (Havreland). Efter Høst blev Byggen stubfældet og Vangen tilsaaet med Vintersæd (Rugvangen), medens Havrestubben henlaa til Foraaret og tilsaaedes med Blandsæd, Ærter el. Boghvede. Derefter blev hele Vangen udlagt til „Fælled" og sædvanlig forenet med Overdrevet; Græssets Genvækst overlodes til den naturlige Vegetation, der aldrig blev ødelagt, og der blev fastsat en bestemt Dag, da „Ævred blev opgivet", d. v. s. Køerne maatte slippes ud,

uanset om Efternølere ikke havde indhøstet. — I Jylland og Holsten brugtes mest det gamle Græsmarksbrug, hvoraf Kobbelbruget er opstaaet. Bymarken deltes i 8 à 10 Gøder el. „Indtægter", hvoraf kun Halvdelen tilsaaedes, Resten var Græsning; Sædfølgen kendes ikke, men de samme Gøder tilsaaedes Aar efter Aar, indtil Jorden var „uddrevet", d. v. s. korntræt, hvorefter den anden Halvdel opbrødes og tilsaaedes. — I det nordlige og vestlige Jylland brugtes Alsædsdriften el. Envangsbruget. Indmarken dyrkedes Aar efter Aar med Korn, idet saadan Drift var knyttet til gode Græsarealer, som kunde give Hø og Gødning.

Bystævne.

Bystævnets Plads var paa Byens „Torv" foran et Træ. Oldermandens Værdighed betegnedes ved et større Stensæde ved Træets Fod, Oldermandsstav og Horn.

Fællesdriften bestod i, at visse Arbejder som Pløjning, Saaning, Høstning, maatte udføres samtidig, thi der var ikke andet Skel mellem Bymændenes Agre end en Række Sten eller en pløjet Fure. Hvad der gjorde Fællesskabet særlig indviklet, var, at en Bys Indmark kunde have Lodtagere blandt Nabobyerne. Naar Kornet var saaet, blev Vangene indhegnede, og der gik Vagt Sommeren igennem; ofte havde Nabobyer de Marker, som grænsede op til hinanden, indhegnede til en fælles Indhegning, som kaldtes „Fang" og var under Tilsyn af en Fangsfoged. Tyveri og Ran fra Agrene straffedes strængere end andet Tyveri, og det var en særlig Forbrydelse at „bryde Plovfreden". — Yderligere var der en Fællesdrift om Græsningen paa Overdrevene. Disse takseredes efter, hvor mange „fulde Høveder" de kunde ernære, idet der ved fuldt Høved forstodes et Stk. Hornkvæg, og hvad der af andre Dyr regnedes at fortære det samme. Derefter tildeltes der de parthavende Byer et vist Antal Høveder i Forhold til Byens Hartkorn, og endelig blev dette Antal fordelt mellem Bymændene; for at kontrolere, at ingen uberettiget satte for mange Kreaturer

ind, tudede Fangsfogden flere Gange om Aaret uden Varsel Bymændene sammen. Nogle Overdrev var skovbevoksede og afgav Læ for Kreaturerne det meste af Aaret; Minder om disse er Heste-, Ko-, Kalve- og Lammehaver.

Dette Fællesskab medførte en hel republikansk Forfatning i Landsbyen. Bymændene dannede et Bylag med egne Love, optegnede i Vide- el. Vedtægtsbrevet, der skulde læses op et Par Gange om Aaret. Oldermanden tudede til Stævne med Byhornet og ledede Forhandlingerne, der først drejede sig om Tiden for de fælles Arbejder, derefter Afgørelse af de mange Klager over Flytning af Markskel, Misbrug af Græsningsret etc. Disse Forseelser afgjordes med Bøder, der af Skyrrebroderen blev indskaarne i Taljer eller i „Bysens Kæp", hvor hver Mand havde sin Rubrik; nogle Bøder gik til de fattige, men de ikke betalte blev sædvanlig opkrævet i Øl til det s. k. Videøl el. Videstue om Efteraaret. — Saa længe der ikke var Trang til Fremskridt, havde dette Fællesskab sin store Betydning ved at styrke Sammenholdet og nøde Sinkerne til at følge Trop, men det umuliggjorde Fremskridt for Bonden, saa længe det bestod.

Taljer med indskaarne Navne og Bøder.

Driftsudbyttet af dette Jordbrug har ikke megen Interesse for denne Bogs Formaal, men af Hensyn til den senere Udvikling maa visse Ting nævnes. Kornavlen var naturligvis i høj Grad afhængig af Naturforholdene, naar Bundgræsset principmæssig ikke ødelagdes, naar Kreaturerne var udbundne det meste af Aaret, saa der kun blev liden Gødning, samt naar der kun brugtes simple Træredskaber som Krogen og Hjulploven, Tjørne- og Pindeharve. Der høstedes gennemsnitlig 2—3 Fold, men ofte ikke Udsæden. Men at Kornavlen stræbtes udvidet, fremgaar bl. a. af, at Christian 2. gav 10 Aars Skattefrihed for nyopdyrket Jord. — Hestene levede oprindelig i halvvild Tilstand; navnlig de s. k. „Udgangsøg" i Hestehaverne kom aldrig i Hus, men fik Tilskud af Hø om Vinteren som andet Vildt, og Heste nævnes blandt Vildtet. Med Ros-

tjenesten begyndte Herremændene en planmæssig Stutteriavl af svære Heste, som kunde bære de tunge Rustninger; den jyske Hest fra Egne med gode Græsgange var allerede den Gang berømt, ogsaa i Udlandet; der udførtes aarlig o. 8000 til høje Priser; men man krydsede ogsaa med svære Racer som den frisiske. De mange smaa Stutterier samledes efterhaanden til større kongelige, hvoraf dog kun Frederiksborg Stutteri, oprettet 1562, fik blivende Betydning. Efter Skydevaabnenes Fremkomst krydsede man Stoddene med spanske og orientalske Rideracer, mest spanske, for at indføre Lethed og Smidighed, og Frederiksborgracen vandt for en Tid et Ry i Udlandet ligesom den jyske og fik stor Indflydelse paa den sjællandske Hesteavl. Efterhaanden som Hoveriet voksede, afløste Hesten Studen som Trækdyr, og i 17. Aarh. var dens Brug til Landbrugsarbejde almindelig. Nu begyndte ogsaa Regeringen at træffe talrige Bestemmelser om Landhesteavlen, men Bønderne rettede sig ikke efter dem; Jyder og Fynboer holdt sig til Landracen. — Kvægavlen var Landets Hovederhverv og afgav Landbrugets største Udførselsartikkel, men det var ikke den Gang Smør, det var Stude, baade paa Øerne og i Jylland; ogsaa her hævdede dog de jyske Græsgange en vis Overlegenhed. Markedet for Studene var Nordtyskland, Hansestæderne og Holland; det var Fedevarer til Skibsfarten, der efterspurgtes, og navnlig Holland sendte Prangere herop for at handle. Udførselen naaede i det 17. Aarh. 70—100,000 Stkr. aarlig, og da Regeringen var stærkt interesseret i denne Indtægtskilde paa Grund af den vigtige Udførselstold, greb den ogsaa ind med visse Tvangsbud sigtende til, at Fedningen skulde komme Landet og dets Børn tilgode, men Opdrættet lægges i Bøndernes, Fedningen i Herremændenes Hænder. Naar Studene var fuldvoksne, fededes de nemlig først et Par Aar paa Græs, eller om Vinteren paa Hø, og sluttelig med Korn, men Fedningen magtede Bønderne ikke. Regeringens Forbud mod Udførsel af Græsøksne og mod, at Bønderne solgte deres Opdræt til andre end Adel og Borgere, som havde „Staldgaarde", er derfor kun et Eksempel paa Datidens Statsøkonomi og ikke Bondeundertrykkelse, som det har været udlagt. For Mælkeridriften blev Interessen vakt, da Klostergodserne efter Reformationen kom paa Kronens og Adelens Hænder, og Christian 4.'s Mælkerier skal endog have været rene Mønstermælkerier med Vandværker og Lønning af Mejerskerne med Procenter; men Mælkeproduktionen søgte man fremmet ved Krydsning med alle mulige fremmede be-

rømte Racer. Som Eksempel paa Ydelsen nævnes fra Faurholm 38 Pd. Smør pr. Ko aarlig. — Svin holdtes i stort Antal, men ligeledes mest som „Friluftsdyr". Om Sommeren gik de paa Overdrevene, hvor de skulde være ringede; om Efteraaret fedtedes de paa Olden i Skovene, der endnu mest var Egeskove, og om Vinteren løb de løse omkring som Hunde og aad alskens Affald. Svinene var derfor gerne 2—3 Aar gamle, inden de var slagtefærdige, og kunde give 32—48 Pd. Flæsk. — Uld var i lang Tid den eneste Landbrugsartikkel, som kunde taale og bære lang Transport, og Faar, samt Gæs, holdtes i stort Antal paa Overdrevene.

Skove og Jagt. Det vældige Skovareal, som fandtes i Oldtiden, blev i Løbet af Middelalderen indskrænket til $^1/_5$. Aarsagen hertil var Rydning til Jordens Opdyrkning, Ildebrande, Fjenders Hærgninger, samt stort Forbrug af Tømmer til Bygninger, og af Brændsel til Jernudsmeltninger, Teglværker etc. Skoven tilhørte Grundejeren, men Bønderne havde Græsningsret og Ret til at hugge Gavntømmer og Brændsel, og der brugtes ingen forstmæssig Drift; man skaanede de store Ege for Oldenfrugtens Skyld, men overlod Ungskoven til den naturlige Genvækst, og denne holdtes stærkt nede af Kreaturerne. I den yngre Middelalder begynder man derfor at skærpe Ejendomsretten; der udlagdes indhegnede Enemærker til Kronens og Adelens Brug, og det blev forbudt Bønderne at hugge uden efter Lensmandens Udvisning, men der vedblev til deres Brug at være Almindinger, d. e. Skov og Græsning med fælles Brugsret. Bønderne vedblev dog at hugge efter gammel Vane — at dømme efter de mange Klager over Skovtyveri, som florerer til Udskiftningstiden.

Jagtretten tilhørte Grundejeren. Vildtet spillede endnu en stor Rolle som Fødemiddel, og Jagten var en saa yndet Sport, at her forstod man ikke Spøg med Ejendomsretten. Efter Jyske Lov skulde Krybskytter blindes; senere kunde man hænge dem i nærmeste Træ, naar de grebes paa fersk Gerning. Under Mageskifterne efter Reformationen stræbte Konger og Adelsmænd at udlægge store sammenhængende Vildtbaner — i Nordslesvig købte Frederik 2. Adelen ud for at faa et stort sammenhængende Jagtdistrikt — og under Enevælden (1661) erklæredes Jagten for et kongeligt Regale, men Jagtret tildeltes baade Adel og Sædegaardsejere, og i den følgende Tid lyder bitre Klager over Jagtherrernes Hensynsløshed og Forbud mod, at Bønderne hegnede for Vildtet.

Den nyere Tid. Perioden 1536–1660.

Reformationen og Forfatningsforandringen. Da Christian 3. som Udgang af Borgerkrigen 1533—36 stod i København med sin sejrrige, stærke Hær af tyske Hjælpetropper, var Tiden kommen at bryde Gejstlighedens verdslige Magt og faa et Opgør med den stormægtige Adel. Christian 3. var tysk opdraget, lutheransk af Tro, og hvad der nu skete, kan betegnes som et Statskup. Kongen stod overfor Nødvendigheden af at give de tyske Hærførere den lovede Løn, og Midlet laa ligefor, nemlig det katolske Kirkegods. Efter en kort natlig Raadslagning fængsledes samme Morgen de 3 øverste Bisper, og i Løbet af et Par Dage Resten; de slap ikke ud, før de havde underskrevet Afkald paa Sæde i Rigsraadet, alle Privilegier, og Afstaaelse af Klostergodset. Det sidste inddroges under Kronen, men Adelen fik tilbage, hvad den havde givet for Sjælemesser, og Kirken ordnedes derefter som de lutherske Statskirker med Kongen som Overhoved. Bispetienden inddroges og kaldtes nu Kongetiende, men solgtes efterhaanden til private eller henlagdes til offentlige Stiftelser. Gejstlighedens Magt var brudt, Bondens knust; Grevens Fejde blev det sidste Bondeoprør og de dikterede Vilkaar saa haarde, at Selvejerne i Virkeligheden blev kgl. Arvefæstere. Efter Reformationen ejede Kronen 50 pCt., Adelen 40 og Selvejerbønder 10 pCt. af Landets Jord. Men ogsaa Adelen, der kun nødtvungen havde tilbudt Kongen Kronen, maatte trække det korte Straa. Haandfæstningen blev omskrevet, vigtige Bestemmelser, som at Kongen ikke i levende Live maatte søge at faa sin Søn valgt til Tronfølger, og at Undersaatterne kunde opsige ham Troskab el. gøre Oprør, hvis han brød Haandfæstningen, blev udeladt. Arvekongedømme og Enevælde havde sejret praktisk set, og Christian 3. omordnede Lenene efter eget Tykke, gjorde de fleste til Regnskabslen og ansatte baade tyske og uadelige Mænd som Lensmænd. Men Adelsvælden vedblev at bestaa formelt, og der skulde endnu en stor Krig til at give den Dødsstødet.

Renaissancen og den økonomiske Opgang. For Landbruget karakteriseres denne Periode ved to store Bevægelser, hvoraf den ene var en Kulturbevægelse, der foruden det kirkelige Røre vel nærmest udsprang af, at Oldtidens Interesse for Videnskab og Kunst genvaagnede, og nye Opdagelser og Opfindelser, som det

kopernikanske Solsystem og Bogtrykkerkunsten, fik Indflydelse paa Livsanskuelser og Filosofi. Bevægelsen er kaldet Renaissancen (Genfødelsen) og har sat os et Minde i de skønne Slotte Kronborg, Frederiksborg og Rosenborg, samt mange prægtige Herresæder, byggede i den livlige nordeuropæiske Renaissancestil og altid valgt med en malerisk Beliggenhed. Men denne Bevægelse gik Haand i Haand med en økonomisk Opgang, der skyldtes Opdagelsen af Søvejen til Ostindien og Amerika. At Handelen paa det rige Indien ikke længer foregik væsentlig over Land, medførte, at de rige italienske Handelsbyer tabte til Fordel for de vesteuropæiske Byer og videre Nord paa til Hamborg og København; dertil bragte Spanierne fra Amerika en saadan Strøm af Guld og Sølv, at Pengenes Værdi i Tidsrummet 1536—1600 faldt med $^1/_3$. Følgen af alt dette blev en stærk Stigning i Varepriserne, og at Pengene nu for Alvor begyndte at spille en Rolle i Landbrugets Økonomi. Medens 1 Td. Rug i vore Penge o. 1500 kun kostede Kr. 1,66, var Sjællands Kapitelstakst i Kr. pr. Td.:

	Rug	Byg	Havre
1600—10	5,75	5,00	2,67
1621—30	10,04	7,04	3,85
1641—50	8,20	6,54	3,46

Disse Priser indbød fornemmelig til at rette Fremskridtet mod Kornavlen; paa Kreaturprodukter var Prisstigningen mindre, hvad ogsaa de lave Priser paa Foderkorn antyder.

Denne Opgang faldt sammen med, at Adelen tabte sin Betydning som Krigerstand efter Skydevaabnenes Fremkomst og trak sig tilbage til sine Godser; den skulde vedblive at sende øvede Ryttere til Hæren, men sendte tilsidst ganske uøvede Folk, hvad der bidrog meget til Danmarks Nederlag i denne Periodes ulykkelige Krige. De unge Adelsmænd søgte nu Uddannelse ved udenlandske Latinskoler og Universiteter; i Udlandet stiftede de Bekendtskab med mere fremskredne Landbrug, som de efter Hjemkomsten søgte at efterligne. Adelen fik en glimrende Periode, men kortvarig; dens bedste Mænd blev udmærkede Statsmænd som Peder Okse og Videnskabsmænd som Tycho Brahe, men Størsteparten hengav sig til Nydelsen af sine Rigdomme og dette med en Umaadelighed i Mad og Drikke, der minder om det romerske Verdensriges Forfaldstid. I Tidsrummet 1559—1648 uddøde 91 Adelsslægter af udsvævende Liv: „Hvad Døden levnede," siger en

samtidig Forfatter, „var en udlevet, aandsfattig, karakterløs og hovmodig Slægt."

De store Herregaardes Tilblivelse. Kronens og Adelens Bestræbelser for større Udbytte af Landbruget rettedes først mod Afrunding af deres spredte Jordegods, den s. k. Arrondering. Med Fæstegaarde havde man let Spil, man kunde jo bytte Gaarde, mageskifte; men Selvejergaarde kunde ligge i Vejen. Det var dog ikke længer vanskeligt at købe eller med Herlighedsretten at true en Selvejer til Afstaaelse af sin Gaard. Frederik 2. tilbød Skattenedsættelse „saa at de siden ikke ydermere besværes med Skat end andre Kronetjenere", og der blev givet Adelen Ret til „aldeles frit og ubehindret at købe og tilforhandle sig og Arvinger" Selvejergaarde. Ved et „Gods" forstaas herefter en Sædegaard med en el. flere større Avlsgaarde, samt Fæstegods uden omkring; til et Gods var knyttet Skattefrihed for Sædegaarden, Skifteret paa Godset o. a. „Komplette Sædegaarde" skulde have 200 Tdr. Hartkorn Jordegods samlet indenfor 2 Miles Omkreds, det længere bortliggende kaldtes Strøgods; til disse Godser var der, hvis Ejeren var adelig, tillige knyttet Hals- og Haandsret, Birkeret m. m.

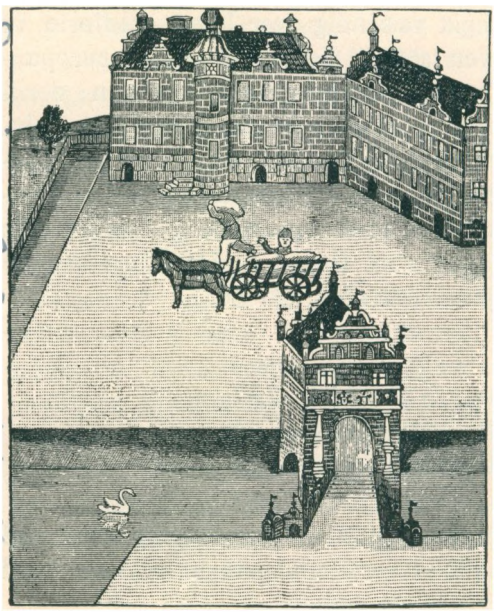

Ulfeldsholm (Holckenhavn), Fyn.
Efter Jak. Ulfelds Jordebog 1588.

Ved Godsets Afrunding opnaaede man to Ting, man kunde faa lettere Tilsyn med Kontraktens Overholdelse og Landgildens Opkrævning, og man kunde for en stor Del faa Hovedgaardsjorden udskiftet af Jordfællesskabet. Men nu gik man et Skridt videre, man gjorde Hovedgaardene større ved at lægge de nærmeste Fæstegaarde ind under dem; det stred imod Livsfæstet og Forbudet mod Bøndergaardes Nedlæggelse, men at det fandt Sted, kan

bl. a. ses af den jyske Borgerstands Klage 1629 over Adelens Misbrug af dens Privilegier, Nedlæggelse af Fæstegaarde, Forfølgelse af Selvejere for at faa dem til at afstaa deres Gaarde etc. Og saa byggede man sluttelig de prægtige, men meget kostbare Hovedbygninger. Den Fremgang, man tilstræbte, bestod nærmest i Udvidelse af Pløjelandet og Kornavlen, samt Indføring af Brakning, fremmede Kornsorter og Kreaturracer. Fremgangen svarede dog ikke til Forventningerne, thi Gødningen forslog ikke til det udvidede Pløjeland, og med de bedre Kreaturer fulgte ikke den tilsvarende Ernæring og Kyndighed i Avlen. Derimod førte Stordriften snart til Tab paa Indtægterne af Fæstegodset; havde den været baseret paa lejet pengelønnet Arbejdskraft, vilde den have sat sig selv en rimelig Grænse, men den var baseret paa Bondens tvungne Hoveriarbejde, og for dette indeholdt Fæstebrevene ikke anden Bestemmelse end Hoveri efter „gammel Brug og sædvanlig Herkomme", hvilket nu fortolkedes derhen, at hvad der efterhaanden blev nødvendigt, skulde gøres. Hertil kom — hvad man maaske den Gang ikke var klar over, men hvad Historien har vist, at de økonomiske Op- og Nedgangsperioder bevæger sig i Bølgebreder ofte paa $^1/_2$ à 1 Menneskealders Brede, at ingen kan forudse deres Begyndelse og Ophør, men at kun de færreste giver Agt paa de første Tegn; da Nedgangen kom, havde Adelen forbygget og forgældet sig, saa den maatte stifte Laan til 10—12 pCt.

Bondens Fornedrelse. Landbrugets Tilbagegang. Historien er upartisk og undlader ikke at nævne, at ogsaa hos Bønderne var Velstanden i denne Periodes Begyndelse stor; man har flere Beskrivelser af den Luksus, de udfoldede, at adskillige Bønder fæstede gamle Herregaarde og tituleredes „Gunstige Husbond", ligesom Adelen, og at Udlændinge, som havde overværet Bøndergilder, beskrev Danmark som et Slaraffenland, hvor man aad og drak dygtigt. Bonden fik Nytte af de gode Priser, men for ham forandredes Billedet snart. Allerede 1577, medens der endnu var gode Tider, hører man om, at Bønderne i Kronborg og Frederiksborg Omegn stod til Restance med Landgilde og Skatter, fordi de maatte forsømme deres eget for det overvældende Bygnings- og Avlingshoveri, og snart blev det en Regel, at naar Jorddrotterne ad den Vej led Tab paa Fæstegodset, søgte de Erstatning ved udvidet Hovedgaardsdrift, thi kun lidet ænsede man disse Tab, saa længe man havde Tro paa Stordriftens Fordele. Dog endnu var Bonden ikke retsløs, han førte aarelange Processer om Hoveriet, og

mange Tingdomme viser, at han vandt dem ofte i Begyndelsen, men da Kongen selv førte an i den her skildrede Bevægelse, maatte han ogsaa give Lensmændene Medhold, naar de appellerede til ham, og saaledes kom da Svikmøllen i Gang: Jo fattigere Bønder, desto større Gaarde; jo større Gaarde, desto fattigere Bønder.

Hvad der i den følgende Tid førte Bonden raskt ned ad dette Skraaplan var Krigene. I Jylland kendtes ingen Vornedskab, men det blev voldsomt hærget af Wallensteins og kort efter Torstenssons Tropper, og saa kom den skæbnesvangreste af alle Danmarks Krige 1658—60 og hærgede det ganske Land. Christian 4. havde været en foretagsom Konge og er en af Danmarkshistoriens store Skikkelser, men ogsaa han havde forbygget og forgældet sig, og i sin uhyre Pengeforlegenhed befalede han at lade Bøndernes Restancer inddrive med haard Haand, lade tærske deres Korn, før de solgte, hvad de havde; kom de til at mangle Saakorn, kunde man jo bagefter forsyne dem; og han befalede „uden Things Dom" med Taarn og spansk Kappe at straffe de Bønder, som formedelst Dovenskab og Forsømmelse var udi Armod og ikke betalte deres Landgilde i rette Tid; med Trediveaarskrigen indførtes Træhest p. p. i Landbruget.[1]) — Udgangen af denne Periode, der havde begyndt saa glimrende, blev, at man maatte begynde at sælge Krongodserne, at der kun var 500 Adelsfamilier tilbage — kun 4 nogenlunde velhavende, skrev en svensk Forfatter — og kun 5000 „jordegne" d. e. jordejende Bønder, men de indkaldtes ikke mere til Stænderforsamlingerne. Hovedgaardenes Størrelse var gennemsnitlig 50 Tdr. Hartk., lidt større paa Sjælland end i Jylland.

Spansk Kappe.

[1]) Træhesten var oprindelig et militært Strafferedskab, en Fjæl paa Højkant. Rytteren flk Hænderne bundet paa Ryggen, „Sporer" d. v. s. Kanonkugler eller (paa Gaardene) Kampesten paa Benene, og dette Apparat fastgjordes ved Reb til en Pæl i Jorden. Den maatte efter Loven kun rides i to Timer.

Under Enevælden til Reformerne. 1660–1750.

Enevælden og Rigsstyrelsen. Efter Freden med Sverige 1660 var Danmark skaaret tværs igennem og dets Storhid endt. Frederik 3. lod Vinduerne paa Kronborg tilmure ud imod Sundet, fordi det pinte ham at se ind i det tabte Land, men skønt han havde Hovedskyld i Krigen, vendte den almindelige Harme sig mod Rigsraadet og Adelen for dens Udfald. Desuden havde Kongen lovet Borgerne lignende Rettigheder som Adelen for at frelse Riget, og paa Stændermødet i København 1660 blev Adelen da tvungen til at give Afkald paa sin Magtstilling, alle Privilegier og gaa med til, at Riget gjordes til Arvekongedømme; man stængede Byens Porte og raslede med Vaabnene. Derefter overdroges det Kongen i Frihed at give en ny Forfatning. Rigsdagen hjemsendtes i Forventning om et nyt „Fribrev" for Folket, ikke som Haandfæstningerne i Hænderne paa et Kastevæsen, men dette stemte ikke med den indesluttede Konges og hans herskesyge Dronnings Planer; ogsaa den absolutte Enevælde indførtes ved en Art Statskup, Rigets Tilstand var en saadan, at ingen turde gøre Indsigelse. Og Kongeloven 1665, Grundlov til 1849, gjorde Kongens Magt i den Grad uindskrænket, despotisk, hævet over alle menneskelige Love, at i Europa har kun Tyrkiet kendt saa ubegrænset en Enevælde. Men i det virkelige Liv blev Enevælden ikke saa despotisk som paa Papiret; den historiske Udvikling lader sig ikke forme i bratte Spring, og Frederik 3. havde desuden lovet et kristeligt mildt Regimente, og det blev holdt; Borgerne naaede det Maal, at herefter kunde Mænd af alle Stænder ved Dygtighed hæve sig til høje Stillinger.

Centralmagten omordnedes nu saaledes, at alle Regeringens Traade kunde samles i Kongens Haand. Den øverste Administration foregik gennem Rigskollegierne, hvoraf nævnes Kancelliet for udenrigske Sager, Rentekamret for Finansvæsen og Landbrugssager, Krigskollegiet og Admiralitetet. Hvert Kollegium bestod af 10—15 Mænd, som skulde undersøge Sagerne og gøre Indstilling til Kongen; en Art Statsraad blev Gehejmekonseilet, der bestod af Kollegiernes Formænd og nogle af Kongen udnævnte Mænd. Men Kollegierne var nærmest kun raadgivende; kun ubetydelige Sager tillod Kongen dem at afgøre paa egen Haand, hvorfor Arbejdet ogsaa blev uoverkommeligt for ham. — I Retsplejen

afløstes Rigsraadet af Højesteret, der ordnedes som et Kollegium under Kongens Forsæde; de lavere Instanser bibeholdtes, men Lensvæsenet afskaffedes som uforeneligt med Kongens Eneret til at udnævne Embedsmænd, og Landet inddeltes i Amter. Retslovene samledes og omarbejdedes til det store Værk Danske Lov; dog vedblev Jyske Lov at gælde i Sønderjylland og fik Betydning lige til 1900. Paa Landet blev Godsejerne en Art Embedsmænd, da de ikke blot beholdt Birke- og Kaldsret, men ogsaa senere Skatteopkrævning og Soldaterudskrivning lagdes i deres Hænder; de udnævnte ofte til Dommere deres egne undergivne, Lakajer, Ladefogder og andre ulovkyndige Mænd, saa at Bonden blev virkelig retsløs, da han sjældent vovede at forfølge sin Sag til de højere Instanser: Landsting og Højesteret.

Skattevæsenet. Af de Skatter, Stænderne for sidste Gang bevilgede 1660, var *Konsumtionsskatten* den vigtigste; det var en Afgift paa næsten alle indenlandske Varer og skulde opkræves paa Landet og ved Byernes Porte; den var meget indbringende for Staten, men ogsaa meget generende for Handel og Omsætning. Nu da Adelen havde mistet Skattefriheden, og Skatter skulde opkræves af kgl. Embedsmænd, maatte man paa Landet have et fastere Grundlag end hidtil, og det blev Hartkornet. Tidligere havde Godsejerne paalignet Bønderne de bevilgede Skatter i Forhold til deres Landgilde og derfor indrettet Jordebøger el. Matrikler med Fortegnelse over deres Afgifter i Korn, Æg, Smør m. m. Til Enhed for Sammenligning havde de brugt „hart" d. e. haardt Korn, Rug el. Byg, hvorefter 1 Td. Hartkorn f. Eks. kunde være $^1/_2$ Ko, 6 Lam, 16—32 Læs Hø (næppe store) etc. Disse Jordebøger indsendtes nu til Regeringen, og paa dette Grundlag udarbejdedes Matriklen 1664, men den var meget ufuldkommen. Trangen til et mere ensartet og retfærdigt Grundlag førte til Gammelmatriklen 1688, der endnu har lidt Interesse. Agerjorden opmaaltes af kgl. „Rebsmænd", Landmaalere, og deltes i Klasser efter Godhed: 4 paa Øerne og 6 i Jylland, hvorefter der til 1 Td. Hartk. medgik 2—6 Tdr. Ld. paa Øerne, indtil 16 i Jylland. Enge, Græsningsjorder og Skove takseredes efter, hvad Hø de kunde give, eller hvor mange Høveder og Svin de kunde ernære; men 1 Td. Skovskyldhartk. gjaldt kun for $^1/_2$ Td. Ager- og Enghartkorn, fordi man vilde beskytte Skovene; deraf udsprang den Skik at levne enkelte Træer eller Smaagrupper i Markerne, naar Skov ryddedes til Opdyrkning, som et Bevis for at det var Skovskyld. Ogsaa Konge- og Kirketiende, Møllenæring, Bistader og enkelte andre

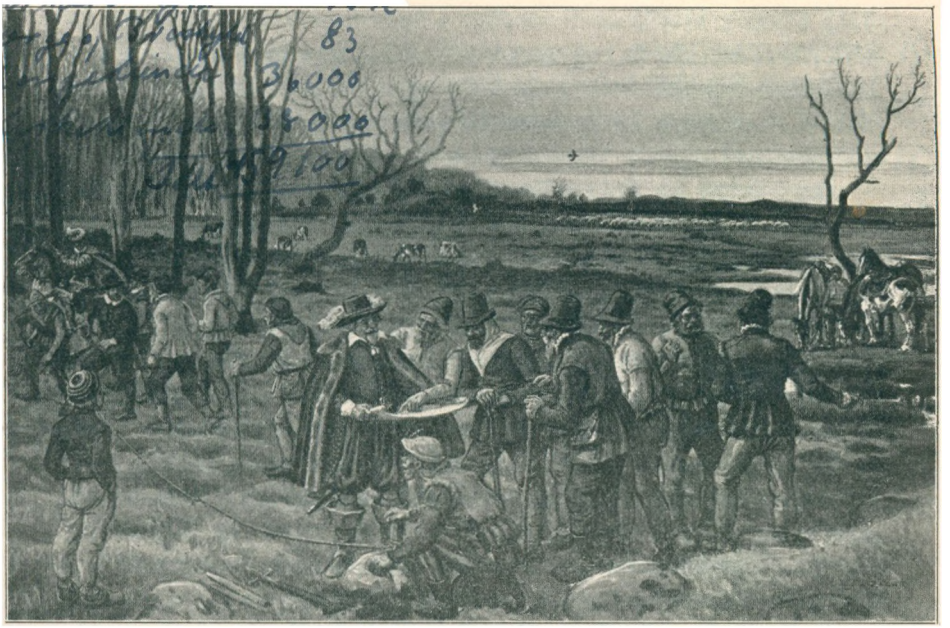

Rebning af Jord.

Bymændene drager i Vangen til Pløjning (Oldermanden giver med sin Tromme Signalet til Arbejdets Begyndelse og Ophør).

Ting sattes i Hartkorn, hvorefter Gammelmatriklen omfattede ialt 459,100 Tdr. Hartk. og heraf 375,000 Tdr. Ager- og Enghartk. Bornholm beholdt Matriklen 1664 og er ikke medregnet i disse Tal; Købstæderne fritoges for Grundskat paa Grund af Konsumtionsskatten.

Hærvæsen og Rytterdistrikter. Enevælden indførte staaende Hære, men endnu af hvervede Tropper, der indkvarteredes omkring hos Borgere og Bønder. Til Afløsning af Adelens Ryttertjeneste oprettedes paa Kronens Godser 12 Rytterdistrikter: 6 paa Sjælland, 2 paa Loll. Falster og Møen, 1 paa Fyn og 3 i Jylland, ialt ca. $^1/_5$ af Landets Jord. Rytterne skulde underholdes i Forhold til Hartkornet og indkvarteredes i Gaarde eller i smaa Kaserner, og Administrationen lagdes i Hænderne paa „Sessioner" (Amtmand, Regimentchef o. fl.), der fik Paalæg om at lade sig Godsets og Bøndernes Opkomst være magtpaaliggende; men det var mest tyske Magthavere, og Sagnet fortæller mere om Driftstvang, Prygl og „Stokkerhus" end om Opkomst. Under Frederik 5. blev Rytterdistrikterne ophævede og senere solgte.

Hofholdning, Adel og Rangforordning. De første Enevoldskonger ansaa ikke Adelen for knækket, hvis den fik en Fører, og de maatte vinde Borgerne, som mistænksomt saa paa al denne Administration, uden at Stænderne indkaldtes; om Kongeloven vidste ingen uindviet før efter 1700. Efter fransk Mønster (Ludvig 14.) omgav Kongen sig med et glimrende Hof, og 1671 stiftedes som Modvægt mod den gamle Adel en ny Adelsklasse: Grever og Baroner. De fik store Godser som Len af Kronen, udelelige, men med Hjemfaldsret, naar Slægten uddøde. Men denne Adel, hvori Mænd af alle Klasser kunde optages, skulde nærmest forøge Hoffets Glans, og paa Grund af „den Depence og Omkostning, de til deres Stand at føre, Kongen og det kongelige Hus til større Lustre dagligen maatte gøre," fik den ikke blot den gamle Adels-Privilegier, men ogsaa udvidet Skattefrihed. Til et Grevskab skulde høre 2500 Tdr. Hartk. og til et Baroni 1000; Tiende- og Skattefrihed for Sædegaardene var allerede genindført 1670 paa Betingelse af, at Godsejeren holdt samlet mindst 200 Tdr. Hartk. Bøndergods og indestod for Skatterne af dette, samt var af Adel el. Rang; for Grevskaber udvidedes dette med Fritagelse for Skatter af 300, og for et Baroni af 100 Tdr. Hartk. Bøndergods. Statsøkonomisk set var Formaalet med det privilegerede Hartkorn imidlertid at bevare Bøndergaardene som Skatteobjekter og forhindre, at de gik ud af Drift og opslugtes af Stordriften under de Forhold, som nu

var indtraadte, hvorfor ogsaa Forbudet mod Bøndergaardes Nedlæggelse paany indskærpedes. Vi faar senere at se, hvorledes dette Formaal opnaaedes. — Sammen med Titeladelen stiftedes Rangforordningen, særlig med det Formaal at belønne og udmærke Fortjenester, men med fine Gradinddelinger strakte den sig tillige ned i Folkets, navnlig Borgernes, bredeste Lag og fastslog nøje de forskellige Grader af Fornemhed. Ved saaledes at appellere til Forfængeligheden lykkedes det forbavsende hurtigt at afvende Opmærksomheden fra den lidte Skuffelse med Forfatningen, thi nu var „Kongens Gunst" bleven Vejen til at komme frem, og da Kongeloven omsider udkom, var Enevælden folkeyndet. Den gamle Adel kunde ikke pønse paa Oprør; nogle faa gik over i den nye Adel, men ringeagtende, stolt og krænket trak Flertallet sig tilbage; nogle endte saa forarmede, at de til Gilder mødte bondeklædt med Træsko paa, men bevarede deres Slægtsstolthed til det sidste.

Tvangssystemet. Merkantilismen. Den Statsøkonomi, som lejlighedsvis er nævnt under Middelalderen, kulminerede under de enevældige Fyrster. Man ventede sig alt af Statens Forsorg, saa lidt som muligt skulde overlades Erhvervenes og den enkelte Borgers frie Foretagsomhed. I Byerne var der Laugstvang, og Laugsprivilegierne fastsatte t. Eks. nøje, hvor mange Skomagere og Skræddere der maatte være paa hvert Sted. Paa Landet var der Næringstvang, Bønderne skulde sælge deres Varer i en bestemt By, lade deres Korn male paa en bestemt Mølle og saaledes i det uendelige — altsammen for at sikre det enkelte Individs Udkomme. Samfundet var som støbt i faste Rammer, hvor enhver fik sin Plads anvist. En særegen Indflydelse fik Merkantilismen, en Handelspolitik i Tilknytning til Enevældens Statsformaal.

Merkantilismen var ikke bygget paa nogen Theori, men udformedes i hvert Land efter praktiske Hensyn. Metalpenge var efterhaanden bleven almindelig Værdimaaler og Betalingsmiddel, og Staten havde Brug for Penge til de staaende Hære, den kostbare Hofholdning og den nye lønnede Embedsstand. Maalet blev da saa mange Penge ind i Landet og saa faa ud af Landet som mulig. Danmark, som ikke havde Guld- og Sølvminer, kunde kun skaffe sig Penge ved udenrigsk Handel og saaledes, at der skabtes en „gunstig Handelsbalance", d. v. s. at Udførsel fradraget Indførsel gav et Overskud af rede Penge. Heraf udsprang Merkantilismens Grundsætninger: En Nations Rigdom beror først og fremmest paa Mængden af ædelt Metal i Landet; bedre at give 2 Daler for en Vare, naar de bliver i Landet, end én, naar den gaar ud af Landet. Udførsel maa være færdige Fabrikata, for hvilke man kan tilbytte sig Raastoffer; indenlandske Raastoffer forbydes Udførsel, eller denne

fordyres med Told. Forarbejdningen fremmes af Staten ved regulerende og kontrolerende Indgreb som Privilegier og Skattefrihed, Monopoler og Koncessioner (Bevillinger); yderligere ved Ting, som tilsigter billig Arbejdskraft og Føde, saasom Udførselstold el. -forbud mod Korn. Udførsel af Hjemmeprodukter lettes ved Udførselspræmier el. Nedsættelse af Udførselstold. Indførsel af Ting, der kan laves i Landet, begrænses ved Indførselstold el. -forbud. Der tilstræbes Kolonier med Monopolhandel for Moderlandet gennem statsunderstøttede Handelskompagnier, som tilsigter Afsætningsmarked for færdige Fabrikata, billig Erhvervelse af Raastoffer og Kolonialvarer, og som saaledes kan gøre Landet saa uafhængigt af andre Lande som muligt. Den internationale Handel blev jo nemlig en Handelskrig, hvor det gjaldt at være sig selv nok og at afpresse andre Lande deres Guld. Rivaliseringen om Markederne førte ogsaa hyppig til virkelige Krige, men dog mest til Handelstraktater. Ganske naturligt lagdes Hovedvægten paa Industriens Fremme, thi Landbrugets Produkter var tungere omsættelige og skulde desuden give billig Føde. Men Staten skulde ikke blot regulere ved Bestemmelser om Klædes Tilvirkning, Øllets Brygning, Hesteavlens Ledelse m. m., den skulde ogsaa selv anlægge Mønsterfabrikker til Vejledning, og af saadanne har den kgl. Porcellænsfabrik hævdet sig og vundet Verdensry.

At der hørte uhyre Indsigt til at regulere et saa indviklet System, er indlysende; grumme meget mislykkedes, og tilsidst blev Regeringen betænkelig ved sin Politik. Men en Tid fik den stor Betydning for Landbruget. For dette betød den megen Industribeskyttelse maaske ikke den Gang saa meget, men der kan nævnes lokkende høj Arbejdsløn i Byerne, trykkede Kornpriser, det tvungne Kornmarked i Norge, Kriseforanstaltninger — og saa endelig, at Hoffets utrolige Ødselhed gjorde jo ikke noget, naar blot det var overvejende indenlandsk Forbrug, og Pengene blev i Landet; sikkert var det med rolig Samvittighed, at Christian 6. alene til Hofholdning brugte aarlig 3,2 Mill. Kr., d. v. s. hele Skatteindtægten af Landbruget, og til Christiansborg Slot 11 Mill. Kr., d. v. s. samtlige sjællandske Landejendommes Værdi.

Landbrugets Brugsforhold. Den tvedelte Krig med Sverige 1658—60, som gjaldt Herredømmet i Østersøen, havde efterladt Danmark saa hærget af Venner og Fjender, at $^1/_5$ af Kronens Gaarde laa øde, hele Landsbyer var folketomme, Tusinder og atter Tusinder af Gaarde var forladte, og forgæves lyste man efter en Mængde af Ejerne. Som et Billede paa Forholdene kan tjene, at en Præst paa Langeland skrev: „Der døde nogle Hundrede af mine Sognebørn af Hunger; ved min Salighed de hentede Mask hos mig og bagede Kager af og aad." Dertil kom i den følgende Tid

en lang Række Misvækstaar, og Prisfaldet efter Renaissancens Opgang fortsattes stadig. Sjællands Kapitelstakst var i Kr. pr. Td.:

	Rug	Byg	Havre
1661—70	7,45	6,00	3,52
1701—10	6,94	5,09	2,85
1731—35	4,68	4,00	2,16

Ogsaa Kreaturvarer faldt, om end mindre; det tyske Marked var tabt, og i Tiden 1691—1718 ødelagde Regeringen i stadig Pengeforlegenhed det hollandske Marked ved at skrue Udførselstolden paa Stude op til $^1/_3$ af Studenes Værdi; Hollænderne svarede med at forhøje Indførselstolden paa dansk Kvæg, og den vigtige Studeudførsel gik nu for en Tid ned til 7—8000 Stkr. aarlig.

Under disse Forhold kunde den forgældede gammeldanske Adel ikke længere klare sig. 1662 var Eneretten til at besidde adeligt Jordegods ophævet, og nu gik det ene komplette Gods efter det andet til Tvangsauktion, saa at den gamle Adels Godser 100 Aar efter Enevældens Indførelse var splittet for alle Vinde. Men Kronens Godser splittedes endnu hurtigere. For at klare Krigsudgifterne havde Regeringen gjort Gæld hos danske, holstenske og hollandske Kapitalister, og de fik næsten alle Betaling med Krongods. Straks efter Krigen solgtes 112,000 Tdr. Hartk., hvortil en Del „forlenedes" til Kongens Yndlinge, og Krongodset udgjorde nu kun $^1/_6$ af Landets Hartkorn. Til alt dette kom en Mængde Gods, som konfiskeredes for Skatterestancer og straks solgtes, og med dette umaadelige Udbud af Jord fulgte en saadan Prisnedgang paa 1 Td. Hartk., at Prisen i 1691 kun var 10 pCt. af, hvad den var i 1650. Dette lokkede velhavende Mænd, navnlig Borgere, til at spekulere i Jord, og Spekulanter søgte ofte at pine det mest mulige ud af Ejendommene i kortest mulig Tid for igen at tjene paa dem ved Salg. Der opstod nu en ny Stand af Herremænd, en broget Forsamling af Grever og Baroner, Kronens Kreditorer, Spekulanter, Borgere og Bønder, som ikke ved Traditioner og patriarkalske Baand var knyttet til deres Fæstebønder som den gamle Adel. Den nye Titeladel skulde passe sine Ting ved Hoffet og ved Embeder og lod derfor Gaardene drive ved Ride- og Ladefogder, i Reglen Bønder, som selv vilde svinge sig op til Herremænd og derfor blev „det skarpeste Sværd" mod Bonden.

Med alt dette voksede Herregaardene i Størrelse og Antal. Naar

Bonden under Tidens haarde økonomiske Tryk ikke kunde klare sine Skatter og Afgifter, maatte Herremanden ikke blot gøre Udlæg for ham og finde sig i Henstand, men tidt ogsaa i at miste sine Udlæg. Nu gaves der ganske vist mange forstandige og rettænkende Herremænd, som efter Evne holdt Bønderne ved Magt og forstrakte dem med Saakorn m. m., men andre var ikke velhavende nok til at kunne dette, og af Frygt for Eksekution og Kon-

Tiendeudtagning paa Marken. (Ridefogden afviser et daarligt Neg.)

fiskation for Skatter greb de da til den Udvej at drive Bøndergaarde under Hovedgaarde, hvilket jo let førte til Sammenlægning; atter andre, navnlig Udlændinge, gjorde dette med god Vilje; en Hollænder t. Eks. oprettede en ny Ladegaard af 14 sammenlagte Bøndergaarde. At det stred mod Loven fik ikke hjælpe, naar Loven ikke kunde holdes, men forøvrigt blev den gamle Retssikkerhed ved Fæstes Indgaaen stærkt forringet under Enevælden. 1682 bestemte en Forordning, at ingen Fæster eller Enke maatte fraflytte sin Gaard uden Herremandens Samtykke, og Herremanden kunde sende Bønder, som „forsad el. forløb" deres Gaarde, til Bremerholm at arbejde et Aar udi Jern. Forbudet mod Landgildens Forhøjelse opretholdtes, men Indfæstningen bestemte Herremanden, og noget lovformelig Syn over Ejendommen ved Fæstets Indgaaen blev som Regel ikke foretaget, var i hvert Fald ikke stærkere lovfæstet, end at det kunde undlades. Herremanden

kunde da sætte Indfæstningen saa højt, at Bonden straks kom i Afhængighed til ham, og om end han endnu ikke med Lovens Medhold kunde tvinge en Bonde til Fæste, saa kunde han dog true ham til det. Man kender da Eksempler paa, at nogle Herremænd satte forfaldne Gaarde i Stand og tvang velhavende Bønderkarle til at fæste dem, men lod dem gaa igen med tomme Hænder, naar de havde „forsiddet og forløbet" deres Gaarde, medens andre lod de forfaldne Gaarde ligge, satte Bønderne paa Kost i Kroen, deres Heste paa Foder paa Herregaarden, og saa kun drev Pløjejorden.

Nyere Forskning har opgivet Herregaardenes Antal til 731 i 1682 og 780 i 1750, nogle med indtil 1700 Tdr. Ld. Pløjejord, men gennemsnitlig med 75 Tdr. Hartk. paa Sjælland og 39 i Jylland. Halvparten af Landets Jord skiftede Ejere i det her omhandlede Tidsrum, men til al Lykke gik det ikke ud over selve Antallet af Bøndergaarde, thi idet Skattefriheden var betinget af, at en vis Mængde Bøndergods holdtes samlet, solgte man sjældent Bøndergaardene enkeltvis, men kun sammen med Godset. Derimod delte og omdelte man Bøndergaardene, saa at deres Antal endog steg og i denne Periode udgjorde 60,000, medens der paa den anden Side kun nedlagdes 700. Danmark undgik saaledes de udstrakte „Domænegaarde", vi t. Eks. kender i Tyskland, og paa dette Punkt stod Enevældens Politik sin Prøve til Efterslægtens Taknemlighed.

At man maatte have Tvang paa den genstridige Hoveribonde, var i fuld Overensstemmelse med det økonomiske Tvangssystem. Loven tillod Hustugt som „Krabask paa Ryggen", men til Tortur som Træhest og Halsjern fordredes Dom. Ogsaa her var Lovens Arm dog endnu ikke længere, end den kunde omgaas, mange Misbrug fandt Sted, stundom gruopvækkende, som da man et Sted glemte at tage en Mand ned af Træhesten, der ikke maatte rides mere end 2 Timer, og fandt ham død om Morgenen, da man huskede paa ham. Man forstaar Tankegangen, naar selv en Mand som Holberg, der dog — maaske sig selv ubevidst — var en Frihedens Banebryder, kunde sige: „Man opmuntrer til Arbejde ved Eksempler og Love, der fører Tvang med sig. Hvis man vil forsøge at kæle for vore Bønder, vil man straks faa øde Gaarde."

Spørger man, hvad der da blev af de Bønder, som maatte gaa fra Gaardene, lyder Svaret: „Betlere udvælde stimevis fra denne Kilde, Vornedskab og overdrevet Hoveri." Men Tilstanden var ikke lige slet overalt og til enhver Tid. Der gaves humane Godsejere, som indførte ordnede Hoverireglementer, og der kunde i Fredstid være en ikke ringe Velstand. Værst var Tilstanden, hvor

Vornedskabet bestod; paa Fyn og i Jylland var Herregaardene mindre og laa for det meste endnu i Fællesskab med Bøndergodset.

Vornedskabets Ophævelse. Lige siden Christian 2. havde Kongerne Gang paa Gang udstedt Forbud mod Vornedskabet, som det bestod i Praksis, „dette ukristelige Salg af Mennesker". Nu begyndte Frihedsideerne at dæmre, og Frederik 4, den gode Konge, vilde med ét Slag overhugge den gordiske Knude. Det hedder i Frdn. 21. Febr. 1702, at alle Kongens Undersaatter skal „nyde lige Frihed for at have des mere Lyst, Mod og Hjærte til at være arbejdsomme, flittige og vindskibelige". Frihed og Lyst midt i Tvangens Mørke — ikke for intet har Tiden afbildet denne Begivenhed under en straalende Sol, men nye Skyer trak op. Aaret i Forvejen var der kommet en ny Hærordning, og denne Gang baseret paa Bondens gode Egenskaber som Soldatermateriale, der forlængst var fremhævet af klartseende Mænd, fremfor lejede Tropper. 1701 var oprettet en Landmilits paa 15,000 Mand, saaledes ordnet, at hver 20 Tdr. Hartkorn skulde danne et Lægd og stille en Mand. Udskrivningen skulde ske ved en Session, men Godsejeren var ansvarlig for, at det lovbefalede Antal Mænd kunde stilles, og vistnok af denne Grund bestemte en anden Forordning, at Bønderkarlene skulde være forsynede med Pas af Godsejeren, før de forlod Godset. Tjenesten var forøvrigt hverken streng eller tidsspildende, da den kun drejede sig om ialt 12 Dages Øvelser ved Kirkerne aarlig i 6 Aar, men Bønderne havde en Skræk i Blodet for de raa tyske Officerer; Godsejeren maatte formelig holde Klapjagter paa Karlene, og han benyttede da Pastvangen til paany at binde dem til Godset ved at nægte dem Pas, saa at Vornedskabet fremdeles bestod — i Praksis.

Stavnsbaandet og dets Følger. 1730 ophævedes Landmilitsen, og nu var Bønderne fri; men nu fik man at føle, at en aarhundredgammel Skævhed lod sig ikke rette blot ved et Magtbud. Havde det været økonomisk gode Tider, havde det maaske gaaet godt, men netop i dette Femaar gik Kornpriserne saa langt ned (se Side 37), at den nøgne Jord var ganske værdiløs, og Studehandelen var ødelagt; kun Bygning og Besætning gav Gaardene Værdi. Mange Gaarde blev forladt, ingen vilde vedkende sig dem; mange Proprietærer henvendte sig til Rentekamret om at maatte afhænde Bøndergodset mod Fritagelse for Skatternes Inddrivning, men fik Afslag. Derimod var Arbejdslønnen i Byerne høj under Merkantilismens Indflydelse og navnlig i København, hvor der var store Byggeforetagender efter Ildebranden 1728 og med Chri-

stiansborg Slots Opførelse, og skarevis rømmede Bønderne bort fra Godserne. — Da saa Proprietærerne atter hen til Landmilitsen som Redningsplanken og indgav et Andragende til Kongen, hvori de med mørke Farver skildrede, hvorledes Følgen af Bøndernes Rømning vilde blive Forøgelse af det øde Gods og formindsket Skatteevne. Christian 6., den svage og ødsle Konge, modstod ikke Trykket. 1731 genindførtes Pastvangen og 1733 Landmilitsen, blot under Navn af Landeværn. Kun hver 60 Tdr. Hartk. skulde stille en Soldat, men denne Gang blev Godsejeren Udskrivningschef; alt Mandskab fra det 14. til det 36. Aar skulde indskrives i Reserverullen, og i den Tid maatte ingen Karl forlade Godset, før han havde udtjent som Soldat. Og hvad der før havde været ulovligt, blev nu lovligt; 1739 tillodes det Godsejeren at sende udtjente Soldater tilbage til Regimenterne, hvis de vægrede sig ved at fæste Gaard; 1746 blev det forbudt dem at fæste Gaard paa andet Gods end det, hvorfra de var udskrevne, og 1764 udvidedes Stavnsbaandet til at omfatte Alderen fra det 4. til det 60. Aar.

Stavnsbaandet prisgav fuldstændig Bonden til Herremandens Vilkaarlighed; det før saa ukristelige Salg af Mennesker var ikke længere ukristeligt, man solgte en Karl for en lukket Vogn. En Naadigherre tvang, under Trusel om at springe Soldat igen, en Bonde til at ægte en Enke med 5 smaa Børn og med en Fæstegaard saa forfalden, at Bonden ikke turde ride ind ad Porten af Frygt for, at Bygningen skulde skride sammen. Det næste haarde Slag for Bonden blev en ødelæggende Kvægpest 1745—52, som bortrev 2 Mill. Stkr. Kvæg. Herremændene kunde straks søge Erstatning i udvidet Kornavl og dette saa meget mere, som Kongen fra 1735 havde hævet Kornpriserne ved Indførselsforbud mod Korn. Nu begynder de store Fremskridt med Udskiftning, Opdyrkning af raa Jord, Vandafledning, Mergling, Brak, men alt dette forøgede jo Hoveriarbejdet for Bonden; han maatte ofte være fra Hjemmet i ugevis, saa Rug i Maaneskin og var stedt i en virkelig Nødstilstand; thi om ogsaa Christian 6. søgte at lette hans Kaar ved Skattelettelser, kom dette nærmest kun Herremændene tilgode. Statsøkonomisk set fortjener Stavnsbaandet dog ikke den haarde Dom, det har faaet, set fra et Frihedens Standpunkt; det hjalp Landbruget over en Krise og bevarede Bøndergaardene, men som en Art Beskyttelsesforanstaltning, der varede for længe, førte det yderligere Landbruget ind paa en skæv Bane; det omfattede jo hele Landet.

Teknisk og økonomisk Udvikling. Herregaardene. Efter 1735 begyndte en Prisstigning, som varede til Aarhundredets Udgang. Sjællands Kapitelstakst var i Kr. pr. Td.:

	Rug	Byg	Havre
1741—50	7,00	4,62	2,70
1761—70	9,04	6,02	3,45
1781—90	9,75	7,56	4,89

De stigende Konjunkturer kunde lønne større Driftsudgifter, og om end Fremgangen i Driften kun faldt paa Herregaardene, fik Bønderne dog Nytte af Priserne, da Landgilden ikke maatte forhøjes. Med Sædskifter havde det været saaledes, at paa Øerne var kun 2 pCt. Græsmarksbrug, Resten Trevangsbrug; men i Jylland var det lige omvendt. Nu indførtes begge Steder det holstenske Kobbelbrug, men dette adskilte sig i Princippet kun fra Græsmarksbruget ved lidt færre Græsmarker efterfulgt af Helbrak. Helt udrydde Kvikken turde man dog ikke, thi at saa Græsfrø brugtes ikke før i næste Aarhundrede, men man indførte Kløveren, og dennes Betydning i Datiden kan sammenlignes med Roernes i Nutiden; den medførte forøget Interesse for Mælkeridriften, hvor man ligeledes tog Lære af Holsten, der igen havde lært af Holland (deraf Benævnelsen „Hollænder"), men det er dog ikke i denne Periode, at der sker nogen Fremgang med Smørret, som samledes og overgemtes hele Vinteren; derimod udførtes aarlig 20.000 Stkr. Svin og Faar, og Kornfoldene steg til 5—6 Fold.

Bøndergaardene. Paa disse skete ingen Driftsforandring. Jordfællesskabet var blevet saa indviklet ved den stærke Omdeling af Gaarde, at t. Eks. Stamhuset Lundenæs i Ringkøbing Amt havde sine 1800 Tdr. Hartk. Bøndergods spredt i 7 Herreder og 44 Sogne, overalt i Fællesdrift med andre Godser. En Gaard i Aarhus Amt havde Jorden spredt paa 97 Steder med indtil 1 Mils Afstand fra Gaarden og mellem de yderste Agre. Ligesaa indviklet var det blevet med Overdrevene; paa Gribskov Overdrev kunde ikke blot de tilgrænsende Byer, men ogsaa Byer 2—3 Mile borte drive deres Kreaturer ind. Den gamle Hjulplov maatte forspændes 6—8 af Datidens Heste; om Vinteren maatte Bonden hyppig ty til Fodring med Straataget, og Køerne maatte ofte om Foraaret køres ud paa Marken ude af Stand til at rejse sig. Lige saa slet stod det til med Kornavlen; da Rugsaaningen ofte kunde trække ud til Jul, maatte man tidt saa Vaarrug, og fra Kornrensningen solgtes den daarligste Kvalitet, fordi at den foretrak de norske Købmænd,

da de tjente mest paa den. Som passende Besætning til en Bondegaard paa 6—9 Tdr. Hartk. angiver en samtidig: 8 Heste, 3 Køer, 9 Faar, 1 Griseso, 1 Plov, 1 Jern- og 1 Træharve; det var bl. a. Hoveriet, der nødvendiggjorde det store Hestehold. Som Indtægt af Bøndergaarde paa denne Størrelse har Forskere anslaaet 245 Kr. om Aaret, Udgifterne til 227 Kr., hvoraf alene Skatter 92 og

6-Hestes Hjulplov i Arbejde. Plovens Landside beskyttedes mod Slid ved indkilede Sten.

Folkeløn 84 Kr. Boligerne var mest fattige, lerklinede Hytter med Dagligstue, Soverum og Mælkestue i ét Rum, ofte til Fjerkræ tillige.

Husmændene. Matriklen 1688 nævner 19,000 Huse. I Datidens Landbrug var der ikke stadig Arbejde til Husmænd, kun Sæsonarbejde som Høsten. De fleste maatte da søge andre Bierhverv som Kreaturhandel, Husflidsarbejde og Smugkroer; Indsiddere ernærede sig jævnlig ved Tiggeri. Fæstehusmændenes Kaar var dog ret gode, ofte bedre end Bøndernes. De var fritagne for Hoveri ud over en ringe Ydelse for Fæsteafgiften, havde Ret til at indsætte nogle Kreaturer paa Overdrevene og dyrke et Stykke Jord her som Løn for Arbejde. Ikke faa kunde da godt tjene en Skilling og laane Bønderne Penge til ublu Renter, hvorfor Godsejerne kaldte dem „Rotter og Mus i Bondens Lade".

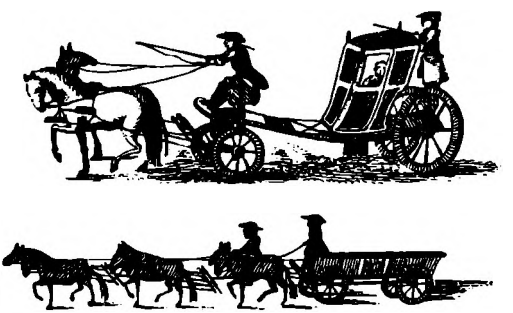

Karosse og Arbejdsvogn.

Skovene forringedes overordentlig i denne Periode af de mange nye Ejere, Spekulanter og forarmede Bønder (Skovtyveri). Med utrolig Hensynsløshed tophuggede man Træerne, huggede Grene fra Stammerne og skaanede

ikke mere de store Ege. Man mener at kunne takke Kvægpesten og den store Hestedød for, at de ikke gik til Grunde.

De 55 Aar, Stavnsbaandet varede, er den danske Bondes dybeste Fornedrelsestid. Han henfaldt til sløv Ligegyldighed „hellere sove sig arm end slide sig arm", var modfalden, bly og forkuet. Mangen Bondekarl vilde ikke gifte sig for ikke at sætte Børn ind i saa elendig en Tilværelse. Frederik 4. havde bygget Skoler, men Lærerne var mest Korporaler og afdankede Herskabstjenere, som kun forstod at svinge Tugtens Ris og paatvinge en aandløs Opremsen, men uden Indhold og Liv i Undervisningen. Overtroen bredte sig frodigt. Men trods alt var Bonden sund i sin inderste Kærne og bar sit Aag med en egen Lune, som kommer til Orde i Ladefogedvisen: „Godmorgen Kræn, Kræn." Genrejse sig selv kunde han ikke, han maatte til Dels tvinges i Frihed, som han var tvungen i Trældom, og der skulde et Slægtled til at genrejse, hvad Aarhundreder havde nedbrudt; men Tiden var inde.

Reformperioden 1750–1807.

Frihedsbevægelsen. Det gamle System var kørt fast, alle følte, at der maatte gøres noget, men hvilke Veje skulde der gaas? For at faa Klarhed indbød Regeringen 1755 til at indsende økonomiske Afhandlinger, der skulde trykkes paa offentlig Bekostning og uden Censur. Men nu brød Stormen løs. Borgerstanden havde længe med indestængt Harme set paa Bondens systematiske Undertrykkelse, „skriv, saa længe Kongen tillader", hed det, og Nationaløkonomer, Filosoffer og Digtere kappedes om at paavise, at uden Bondens Frigørelse nyttede økonomiske Reformer ikke. Frihedsideerne havde ligesom Renaissancens Kulturbevægelse for en Del deres Udspring fra videnskabelige Opdagelser t. Eks. Newtons Tyngdelov. Disse havde aabenbaret, at Naturen var ikke et Spil af Tilfældigheder, men et lovbundet Hele, og man var begejstret; man overførte Naturlovene paa Menneskesamfundet, baade retslige, moralske, sociale og økonomiske Forhold: Naturen og Fornuften skulde raade.

Fysiokratismen (Naturens Herredømme) var en ny nationaløkonomisk Lære, som opstod i Frankrig og vendte sig skarpt mod Merkantilismen. Dens Grundsætninger var i Korthed: Alene Jorden er Værdiernes Kilde, og kun de Erhverv, som fremdrager disse Værdier, saasom Landbrug, Skovbrug og Bjærgværksdrift, er produktive; Handel og Industri kan kun forøge Værdierne med Arbejdsomkostningerne,

men ikke give Overskud og er altsaa uproduktive Erhverv. Skat bør følgelig alene tages paa Jorden, og en eneste Grundskat er derfor at anbefale. Den internationale Handels Formaal er ikke at skaffe Penge ind i Landet, thi øges Pengemængden ud over, hvad Omsætningen kræver, falder Pengene kun i Værdi som andre Varer, der haves i Overflod; at hindre deres Ombytning med mere tiltrængte Varer er derfor unaturligt og i Længden ikke muligt, da hvert Land tilbytter sig Varer, det tiltrænger, for Varer, det har i Overflod. — Fysiokraterne krævede derfor Nedbrydning af Monopoler og Toldskranker „fri Produktion og fri Omsætning". Udenfor Frankrig fik de kun faa Tilhængere, da engelske Nationaløkonomer kort efter paaviste deres Ensidigheder, navnlig Skotten Adam Smith, hvis berømte Sætning „Arbejdet er Rigdommens Kilde" udtrykker, at alt Arbejde kan give Overskud, og at Arbejdet er den private Ejendomsrets Ophav, idet Kapital er opsparet Arbejde. Drivfjederen er den menneskelige Egennytte, og Faren ved at give denne frit Spillerum ser han fjernet ved Menneskenes gensidige Afhængighed af hverandre og ved fri Konkurrence. Det var hans System, som lagdes til Grund for Reformerne i Danmark.

Den filantropiske Bevægelse tog sig af den rent personlige og politiske Frigørelse (filantropisk = menneskekærlig). Den hævdede lige Menneskeværd og lige Menneskerettigheder for alle; Stillingen i Samfundet kan give en Forskel efter Næringsvej, men paa selve Menneskene har Naturen ingen Forskel gjort. Filantroperne krævede derfor de personlige Evners Frigørelse, Humanitet og Fornuft i Stedet for Vold og Brutalitet, samt Udbredelse af Kundskab og Oplysning. Tidens Tanker lyser endnu paa Frihedsstøtten i København: „Kongen bød, at Stavnsbaandet skal ophøre, Landbolovene gives Orden og Kraft, at den frie Bonde kan vorde oplyst, kæk, hæderlig, lykkelig." — Endnu fortjener at nævnes, at naar Reformerne denne Gang gik godt igennem, medens det var gaaet saa skævt med Vornedskabet, var 3 Ting medvirkende: 1) Den økonomiske Opgang, der gav Erstatning for borttagne Privilegier. 2) Ingen Reform gennemførtes brat, men med lempelige Overgange. 3) Man gik ikke frem efter blotte Ideer og Theorier, men efter en 30aarig Erfaring fra private Forsøg.

De første Reformforsøg 1750—72. Paa Initiativ af Grev A. G. Moltke, Bregentved, nedsattes 1757 den første Landbokommission. Den havde Udskiftningen til Program, men gik ikke videre end til, af Hensyn til Kobbelbruget, at hjælpe Godsejerne ud af Fællesskabet med deres Bønder, samt at ophæve Overdrevsfællesskabet mellem flere Byer. Men dette strandede paa Modstand af Bønderne, som nødig saa en hel Landsby samlet under en enkelt Godsejer, samt af de mindre Godsejere, som frygtede, at deres Godser skulde blive inkomplette. Hurtig gik det op for alle, at Sagen maatte gribes an paa en anden Maade. — Derimod fulgte Heldet de Mænd, som tog Sigte paa at formindske Hovedgaar-

dene, afløse Hoveri og Tiende med fast Afgift og gøre Bønderne til Selvejere el. Arvefæstere. Foregangsmænd her var Enkedronningens Hovmester Grev Chr. Stolberg, Hørsholm, og Statsminister Grev J. H. E. Bernstorff, Gentofte. Sidstnævnte lod paa Bernstorff Gods foretage en mønsterværdig Udskiftning med Udflytning, inden han lod Bønderne faa Gaardene til Selveje el. Arvefæste; han udstykkede ikke Hovedgaarden, men lod den drive ved lejede Folk. Udfaldet blev saa godt, at Gaardenes Værdi paa 20 Aar tredobledes; Kornfoldene fordobledes, og de taknemlige Bønder rejste Bernstorff det smukke Mindesmærke paa Gentofte Bakke.

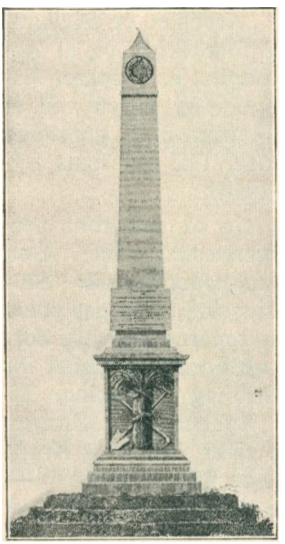

J. H. E. Bernstorffs Monument i Gentofte.

Bernstorffs Eksempel fulgtes af mange Godsejere, og 1760 begyndte Bønder i Vestjylland en tilsvarende Reform, men med Godsernes Opløsning for Øje. Her havde Herregaardene ligget mere spredt, og Bønderne magtede i Fællesskab at købe Godserne; de begyndte med Hovedgaarden Grubbesholm i Ringkøbing Amt, lagde $^2/_3$ af denne ind under deres egne Gaarde og solgte Hovedparcellen samt Strøgodset og Kirken. Videre forplantede denne Bevægelse sig langs hele Vestkysten, og snart traadte Spekulanter til, saa at hele Jylland blev raseret af denne s. k. „Herregaardsslagtning". Derved skabtes de jyske Herregaardsforhold, som de endnu er, idet man sædvanlig lod en Avlsgaard paa 3—400 Tdr. Ld. blive tilbage.

Regeringen saa velvillig paa disse Bevægelser og bestemte sig for et lignende Forsøg. I Anledning af Rustninger mod Rusland 1764 skulde der skaffes Penge, og man besluttede at sælge 43,000 Tdr. Hartk. Krongods, udstykke de store Gaarde og tilbyde Bønderne at købe deres Fæstegaarde; men her kunde Bønderne ikke paa Auktionerne hamle op med Proprietærer og Spekulanter; der blev tværtimod oprettet en Mængde nye Herregaarde, saa at disses Antal kom op paa lidt over 800. Derimod fik det Betydning, at Regeringen 1769 tillod Sædegaardsejere at beholde Skattefriheden, uanset om de ved Salg formindskede Godset under 200 Tdr. Hartk. (ophævet igen 1816), men det blev forbudt at nedlægge Selvejer-

gaarde uden Bevilling, at indtage og drive Bondejord under Hovedgaardsjord, samt paabudt, at fremtidig skal baade Fæste- og Selvejergaarde drives af selvstændige Beboere og ikke sammen med Hovedgaarde. Denne Lov gælder endnu og fortolkes som omfattende al Jord, der stammer fra Hovedgaarde. — Som et Led i Tidens agrariske Bevægelse stiftedes 1769 det kgl. danske Landhusholdningsselskab, der holdt sig udenfor Reformkampen, men blev Regeringens Raadgiver i mange vigtige Spørgsmaal.

Den guldbergske Periode 1772—84. Ved denne Tid rasede Kampen om det gamle Systems Grundpille, Stavnsbaandet og dets Løsning. Tegn blandt Bønderne, som varslede om en virkelig Bonderejsning, samt Struensees halsbrækkende men skarptsynede Reformforsøg havde gjort mange betænkelige; Militæret havde blandet sin Stemme i Laget og hævdet, at Stavnsbaandets Løsning vilde blive Hærens totale Ruin, og Statsminister Høegh Guldberg var en konservativ Mand, som erklærede, at „Bondens Aag kan ikke afkastes, uden at Staten vil ryste i sin Grundvold". Men han var en Ven af økonomiske Reformer, og den vigtigste var Loven 1781 om Jordfælleskabets Ophævelse, der bestemte, at enhver Lodsejer kunde forlange sin Jord udskiftet paa et eller faa Steder, og selv om kun én Lodsejer forlangte dette, skulde straks alle Byens Jorder opmaales og kortlægges paa samtlige Lodsejeres Bekostning; der tilsagdes Fæsterne Bygningshjælp ved Udflytning og bevilgedes 12000 Rdl. til Landbrugets Fremme. Denne Lov blev grundlæggende for Udskiftningen, men foreløbig gik det kun trevent, fordi Jordejerne skulde afholde Bekostningen.

De store Reformer efter 1784. Danmark regeredes paa denne Tid af en sindssyg Konge, hvad Kongeloven ikke havde tænkt sig muligt. Paladsrevolutioner maatte derfor udfylde dette Hul i Loven, og ved en saadan styrtede den 16aarige Kronprins Frederik 1784 det guldbergske Regimente og omgav sig straks med Reformvenner, idet han i Forvejen var stærkt paavirket af A. P. Bernstorff. Nu fulgte det berømmelige Lovgivningsarbejde, Landbruget har bygget paa til Nutiden, og de Mænd, som har Hovedæren for det, skal kort nævnes.

A. P. Bernstorff var Statsminister og havde størst Andel i Stavnsbaandets Løsning, men som Udenrigsminister har han neppe haft direkte med de egentlige Landboreformer at gøre. Hovedandelen i disse maa tilskrives Indenrigsministeren Grev C. D. Reventlow til Christianssæde paa Lolland, bistaaet af hans yngre Broder Grev L. Re-

ventlow, Brahetrolleborg, Medlem af Rentekollegiet. De havde faaet Tidens bedste Opdragelse, var stærkt paavirkede af den filantropiske Bevægelse og havde i Udlandet set, hvor højt Agerbruget kunde hæve sig under frie Former. De var tillige ivrige Bekæmpere af Overtroen, virksomme for Oplysning, og C. D. Reventlow har Hovedæren for Skoleloven 1814. C. Colbjørnsen var Nordmand, et klart Hoved og en skarpsindig Jurist med stor Evne til at skrive klare, udtømmende Love. Han var Sekretær i den store Landbokommission og har Hovedæren for Retsreformen 1787.

Paa Foranstaltning af Reventlow'erne nedsattes først den lille Landbokommission, der havde til Formaal at forbedre Fæsternes og Husmændenes Kaar paa Krongodset i Nordsjælland. Belært af tidligere Erfaringer lod man Jorden udskifte, Gaardene udflytte og Kobbelbrug indføre, før man overlod Bønderne deres Gaarde til Selveje el. Arvefæste; der skaffedes Jord til 2500 Husmænd og byggedes 34 Skoler. Det var kun forberedende Forsøg, men 1786 nedsattes nu den store Landbokommission, hvis Forslag gennemføres i de følgende 20 Aar. Den fik en omhyggelig Sammensætning baade af Venner og Modstandere af Reformerne, dertil juridisk Bistand, og dens Nedsættelse følte straks som en Begivenhed; Reventlow jublede i Sejrssikkerhed: „Enhver, som siger et eneste ondt Ord om Frederik 6., skal faa at føle, hvad Christian Smed er for en Karl."

Retsreformen 1787 indeholdt 2 Forordninger, hvoraf den ene bestemte, at Fæstet skal overtages og igen afleveres ved en lovformelig Syns- og Vurderingsforretning, uden hvilket Godsejeren taber Ret til Erstatning, hvis Fæstet forringes; Bonden kan ikke sættes fra Gaarden uden ved Rettens Hjælp. Den anden Forordning gav Regler for Godsejerens Ret til at fratage Fæsteren Jord, hvilket begrænsedes til 3 Tilfælde: Ved Udskiftning af en hel By, ved Indtagelse af Jord til Fredskov, samt ved Oprettelse af nye Husmandsbrug.

Stavnsbaandets Løsning 20. Juni 1788. Stavnsbaandet løstes straks for alle udtjente Soldater og alle, som var under 14 og over 36 Aar, og efter 1800 skulde det fuldstændig ophøre. Af Hensyn til Værnepligten maatte Bønderne dog ikke forlade det Amt, hvori de var fødte, før de var fyldt 36 Aar, men Udskrivningsretten fratoges Godsejeren. — Stavnsbaandsloven følte straks som den „evig berømmelige Lov", der satte Skel mellem den gamle og den ny Tid, og 4 Aar efter lagdes Grundstenen til Frihedsstøtten paa Vesterbro, den Gang under en landlig Idyl, nu paa en fredlyst Plet

midt i en Storstads larmende Hovedgade. Slag i Slag fulgte nu Frihedssystemets Indførelse paa andre Omraader: Korn- og Studehandelens Frigivelse 1788, Presseloven 1790, Negerslaveriets Ophævelse 1792, Vejforordningen 1793, der gjorde Vejvæsenet til et kommunalt Anliggende undtagen de kgl. Hovedlandeveje, Told-

Mindeblad om Stavnsbaandets Ophævelse.
Efter Tegning af Eckersberg.

loven 1797 og Laugstvangens Indskrænkning 1800, to Love, der indførte Frihandelen og Frikonkurrencen, Jødernes Ligeberettigelse 1814 — overalt fulgte man Selvhjælpens og Lighedens Princip, men intet Sted gjordes Skridtet fuldt ud, der levnedes adskilligt til en senere Tid.

Hoveriets Ordning el. Afløsning. Da Bønderne blev frie, frygtede Heremændene for ikke at kunne faa Hovedgaardene drevne; mange, især i Jylland, begyndte at formindske dem ved Udparcellering eller Oprettelse af Ladegaarde, men paa Øerne søgte man mest at bevare Hovedgaardene ved at udlægge Smaaparceller til Huslodder og betinge sig Arbejde for Huslejen. Hoveriets Ordning ved almindelige Kontrakter eller fuldstændige Afløsning med Penge var iøvrigt et privat Forhold, hvor Regeringen ikke foreløbig kunde gribe stærkt ind; den indskrænkede sig til at forbyde „Husstraf" og legemlig Revselse, samt at nedsætte Hoverikommissioner, der skulde mægle, hvor Parterne ikke kunde enes. Der blev dog ikke megen Brug for dem, thi begge Parter var interesserede i en Ordning ved bestemte Kontrakter, og Tidernes Opgang gav mange Bønder Penge nok til Afløsning. 1799 udkom derefter en Lov, som forbød alt ubestemt Hoveri. Hoveriets Afløsning gik saa raskt, at der til 1807 var afløst 112,000 Tdr. hoveripligtigt Hartkorn.

Fæstets Overgang til Selveje. Hoveriet havde som oftest været Godsejernes største, stundom eneste Indtægt af Fæstegaardene, og nu vilde de gøre gældende, at naar Bønderne skulde være frie, skulde ogsaa Jorden være fri; de begyndte derfor at fæste paa Aaremaal og Opsigelse, d. v. s. fri Forpagtning. Her skred imidlertid Regeringen ind og paabød *Fæstetvang* (1790), d. v. s. det gamle Livsfæste, men til Gengæld tillod den 1792 at forhøje Landgilden, saa at Godsejeren kunde faa Fordel af Konjunkturernes Opgang. Ved saaledes at bevare Livsfæstet og Forbudet mod Bøndergaardes Nedlæggelse forebyggede Regeringen, at den frie Konkurrence drev Bønderne bort fra Jorden, som det var gaaet i England. Indtil 1807 var 20—25 pCt. af Fæstegodset solgt, og i 1835 var af samtlige Bøndergaarde de 60 pCt. blevet Selveje. Det var paa Reformtiden en Mening, at kun Selvejere vilde blive interesserede i Fremskridtet, og Regeringen støttede derfor Sagen ved at oprette en Kreditkasse, som gav Laan til 2 pCt.

Udskiftning og Udflytning. 1792 blev det tilladt Godsejerne at fordele Udgifterne ved Udskiftning paa Fæsterne, som skulde forrente den anvendte Kapital med 4 pCt.; tillige gaves anden Opmuntring. Nu gik Udskiftningen for sig med rivende Hast, saa at der 1807 kun var 1 pCt Fællesskab. Det var et kolossalt Arbejde og blev ikke altid gjort godt; Bønderne var trevne til Udflytning, hvilket dog var en Forudsætning for, at Jorden kunde fordeles godt, men de frygtede at blive forfordelte med Hensyn til Jordens Godhed. Jorden blev da ofte delt i lange, smalle Rektangeler eller spidse Kiler („Stjerneudskiftning") med Spidsen ind mod Landsbyen og den yderste Jord for langt fra Gaarden, og navnlig hvor Selvejerbønder skulde være med at udskifte, fik man ofte fremdeles Jorden spredt paa flere, indtil 10—12 Steder. Af Enge og Overdrev fik som Regel hver Gaard sit Stykke, eller der oprettedes Overdrevsgaarde. Med Udflytning gik det ikke raskere, end at der i 1807 kun var udflyttet 15 pCt. af Gaardene i Jylland og 33 pCt. paa Sjælland. — Men var Stavnsbaandsløsningen, som det er blevet sagt, en Revolution fra oven paa det sociale Omraade, saa var Udskiftningen det ikke mindre paa det landbrugstekniske. Den forandrede fuldstændig Landbrugets Karakter, lettede det som for en centnertung Klods om Benet og gav Plads for den personlige Dygtighed. Men for Datiden bragte den tunge Ofre; Reventlow anslog Udgifterne til 18 Mill. Kr. Med Udskiftningen fulgte Hegnsloven 1794, der paabød „varige" Hegn, i Datiden Stengærder, beplantede Jordvolde o. l., men den frugtede ikke meget, før det i

1837 blev paabudt at holde sine Kreaturer paa sit eget, uanset Hegn. Ogsaa den første Vandløbslovgivning 1790, der gav Adgang til Vandafløb gennem anden Mands Jord, fik foreløbig kun liden Betydning.

Skovenes Udskiftning. 1805 blev Udskiftning af Skove paabudt inden 5 Aar og Fredskovsforpligtelse indført. Herved forstaas, at Arealer, som er denne underkastet, maa ikke ryddes, undtagen der udlægges et ligesaa stort Areal til Fredskov andet Sted. Forpligtelsen paahviler: 1) Ethvert Areal, hvor der 1805 stod Overskov, d. e. højstammede Træer, 2) Areal, som ved tinglæst Deklaration senere er udlagt til Fredskov, 3) Fæstebondejord, der af Godsejere er indtaget til Skov. For at hindre Skoves Rydning ved Spekulation indførtes Tilsyn med private Skove de første 10 Aar efter Ejerskifte.

Skatter og Tiende. Ved Udskiftningen var en Ændring af Skattegrundlaget blevet nødvendigt, og der trængtes til Penge i Anledning af den truende Krig med England. 1804 paabegyndtes da Udarbejdelse af en ny Matrikel, men den standsedes af de følgende Begivenheder og blev først færdig 1844. Der var imidlertid kommen en foreløbig Jordtaksation 1802, en Pengematrikel med Jordens Handelsværdi som Grundlag, og samtidig indførtes Bygningsafgift, ogsaa i Byerne; paa Landet vendte man dog 1818 tilbage til Gammelmatriklen. — Naturaltienden søgte man ved en Lov 1810 afløst med Korn efter Kapitelstakst, men det lykkedes ikke; derimod gennemførtes Orden, saaledes at Bønderne ikke behøvede at vente paa Tiendetageren med Høsten.

Husmændene. Efter Folketællingen 1787 fandtes der 145,000 Husmænd med Husstand, men det er dog først under Udskiftningen og Reformerne, at den moderne Landarbejder- og Husmandsklasse vokser frem; allerede 1801 var den næsten fordoblet, og kun Halvparten var Husmænd med Jord. Det var ikke blot Herremændene, der trængte til Erstatning for Hovbønderne, ogsaa de nye Selvejerbønder havde stærk Brug for Husmænd og navnlig med Jord, fordi Kobbelbruget gjorde Arbejdet mere ulige fordelt efter Aarstiderne end Trevangsbruget. Regeringen var stærkt opmærksom paa denne Sag og tilstræbte ikke blot, at de daværende Husmænd fik Jord til Erstatning for den Side 43 nævnte Brugsret paa Overdrevene, men ogsaa, at nye Huse blev tillagt Jord, for at der ikke skulde opstaa et Landproletariat. 1791 blev det tilladt Jorddrotten at nedlægge Fæstegaarde paa Betingelse af, at der paa Gaardens Grund opførtes 2 nye Huse, hver med 6 Tdr. Ld. Mid-

deljord, eller at Gaardens Jord fordeltes til jordløse Huse, baade bestaaende og nye. Endvidere blev Retten til at inddrage Bondejord til Fredskov betinget af, at der af hver nedlagt Gaard blev oprettet 2 nye Huse, hver med 3 Tdr. Ld. Middeljord. Men det viste sig snart, at der kunde komme Huse nok uden Lovgivningens Hjælp, thi baade Herremænd og Bønder trængte til Driftskapital, og en bekvem Udvej var Udparcellering til Huslodder. Desværre blev dette altfor meget overladt til det private Initiativ, hvorved flere Mangler opstod, saasom at Husene ofte samledes klumpvis paa den daarligste Jord for langt fra Arbejdspladsen, eller at man beslaglagde Husmandens Arbejdskraft til Skade for hans Hjemmearbejde. I Stedet for at sælge Husene skred man nemlig til at give dem i Livsfæste og betinge sig Arbejde for Fæstet. Derved voksede et Husmandshoveri frem, ikke saa grelt som det gamle Gaardmandshoveri, men idet Loven tillod Hustugt, var dog Pryglestraf lovlig. Endnu uheldigere var en ny Opfindelse med „Leje paa Opsigelse", d. v. s. Fæste paa kort Aaremaal, hvorved Husmændene med kort Varsel kunde opsiges i Tilfælde af Uenighed, Svaghed og Alderdom. Det kan undskyldes, at Reformmændene ikke saa, at de Onder, de afløste, voksede frem igen paa en ny Kant, og det kan forstaas, at Datidens Syn paa Huslodder var, at Jorden skulde give Bierhverv til uregelmæssigt Arbejde, medens Arbejdskraft til Gaardene iøvrigt var Hovedsagen; men det skal dog nævnes, at enkelte allerede den Gang fremdrog, at der skulde ogsaa oprettes Husmandsbrug saa store, at de kunde blive et Overgangsled til Gaardene, forhindre, at Bondestanden delte sig i 2 skarpt sondrede Klasser, give Mulighed for Fremgang, og hvorfra Ungdommen indtil en vis Alder vilde afgive Arbejdskraft til Gaardene. Forøvrigt blev der et Landproletariat, om hvis usle Kaar man senere hører, og Regeringen maatte ogsaa begrænse Udstykningsfriheden ved Loven 1819, der satte Minimumsgrænser for de Parceller, der skulde blive tilbage, og de Parceller, der skulde bebygges.

Majoratsgodser er Godser, belagte med fideikommisariske d. v. s. uafhændelige Baand i en vis Families Interesse; Arvefølgen er ved Godsets Rejsning bestemt i det s. k. Erektionsbrev. Stamgods er Familiens Eje; Brugeren skal efterlade det udelt og ubehæftet, men Bevillinger kan gives af Justitsministeriet, under hvis Kontrol de staar. Len adskiller sig fra Stamgods ved, at det tilfalder Staten, hvis den arveberettigede Slægt uddør. Disse Godser oprettedes under Enevælden og udgjorde en Tid $^1/_3$ af Hartkornet, men Bevillinger til Pantsætning og Salg gaves med rund Haand, og under Reformerne splittedes

mange af dem, saa at deres Antal gik ned fra 80 til 65. Der oprettedes imidlertid igen nye, saa at Antallet var steget til 79, da Grundloven 1849 forbød at oprette flere.

Landbooplysning. Et af C. D. Reventlows første Maal var Forbedring af Almueskolen, og hertil nedsattes 1789 en Kommission; den indsaa snart, at det første Maal var Lærernes Uddannelse, hvorfor der nu oprettedes Seminarier, det første paa Blaagaard 1791. Nærmere ordnedes Almueskolen ved den fortrinlige Skolelov 1814, der kan siges at have været Forudsætningen for den senere Landbooplysning; men til egentlige Landbrugsskoler var Tiden ikke moden. Stifteren af det Classenske Fideikommis I. F. Classen bestemte, at der paa Godset skulde oprettes et „Agerdyrkningsseminarium" med 3—4 Aars praktisk og theoretisk Undervisning for Bøndersønner, og et saadant blev ogsaa oprettet paa Næsgaard 1800, men der meldte sig kun en Elev, og han var ikke Bondesøn. Betydning fik det imidlertid, at der holdtes landøkonomiske Forelæsninger ved Universitetet og det Classenske Agerdyrkningsinstitut i København, thi foruden af Landmænd besøgtes de ogsaa af Præster, som en Tid lang paa deres Præstegaarde blev Foregangsmænd for Bønderne.

Landbrugets tekniske Udvikling. Spørges der nu om Resultatet af dette store fortrinlige Lovgivningsarbejde, kan der straks svares, at der for det samlede Landbrug skete en overvældende Fremgang i de første 20 Aar efter 1788. Størsteparten af Overdrevene blev opdyrkede, Foldudbyttet forøget med 25 pCt., Høstudbyttet fordoblet, Landejendomspriserne tredoblet, Velstanden steg, og Folkeantallet forøgedes med 85,000. Men dette skyldtes ikke Reformerne alene, men ogsaa de høje Konjunkturer under de urolige Forhold i Europa. Gennemsnitsprisen var:

Kr. pr. Td.	Rug	Øre pr. Pd.	Smør
1781—90	9,75	1785—94	27,7
1801—09	16,85	1795—1804	37,7

Andre Landbrugsprodukter steg tilsvarende, og dette muliggjorde en mere intensiv Drift med nye Driftssystemer.

Paa de større Gaarde kom der en næsten „amerikansk" Flugt over Udviklingen. Man anskaffede bedre Redskaber, t. Eks. Svingploven, der var indført 1770; nye Kornsorter som Provstirug og engelsk Hvede, og nye Kulturplanter som Kløver, Raps og Kartofler. Nogle mente straks at kunne gaa over til det engelske og

flanderske Vekselbrug med Sommerstaldfodring og Rodfrugtdyrkning, men hertil var Jorden ikke i Kultur; Flertallet udvidede Korndyrkningen i Kobbelbruget og indskød Vekselfrugter. Fremgangen var størst i Kornavlen, og Udførselen steg med 700,000 Tdr. For Kvægavlen lagde man forøget Vægt paa Mælkeproduktionen og prøvede navnlig med skotsk og holstensk Kvæg, samt lidt Angler; Smørudførselen steg fra Nul til 40—50,000 Tdr. aarlig; en Gennemsnitsko opgives at kunne yde 10—1200 Pd. Mælk og 40—50 Pd. Smør aarlig. For Heste gik man i Stutteriavlen fra Tvangsindgreb over til Præmiesystemet.

Bondens Drift var i Begyndelsen vild og planløs, ofte en lang Række Kornafgrøder uden planmæssig Gødning; det varede længe, inden regelmæssig Markinddeling og Sædskifte blev almindelig; men Pløjelandet udvidedes, og med en kortere Driftsform som Overgang nærmede ogsaa Bonden sig Kobbelbruget. Lettelsen for Hoveri tillod at holde færre Heste og flere Køer; karakteristisk gik Landets Hestebestand ned med 25 pCt., medens Kvæg- og Svinebestand steg med 50 pCt., og Faareholdet fordobledes.

Ejendomspriser er jo et Tidernes Barometer, hvorfor anføres Pris i Kr. pr. Td. Hartk.:

1781—85...370	1800... 715
1786—90...425	1802...1040
1791—95...415	1807...1181

Den lille Nedgang efter 1790 viser en kortvarig Mistillid til Reformerne, medens det bratte Spring efter 1800 viser Overspekulationen. Ejendomspriser har nemlig samme Fejl som andre Barometre, at de viser kun det Vejr, man har, men ikke det, der kommer. I Begyndelsen af en Opgangsperiode følger de ikke Skridt med Konjunkturernes Stigning, fordi man véd ikke, om Opgangen er varig; men mod Slutningen skræver de forbi, fordi man venter vedvarende Stigning og ved Køb og Salg ikke er bange for at inkludere en Del af det forventede Merudbytte. Saaledes ogsaa her; medens Ejendommenes Forrentningsevne i Periodens Begyndelse var 8 pCt. af Handelsværdien, var den mod Slutningen kun 1 à 2 pCt. Men én Ting til: For Landmændene, i hvert Fald Bønderne, var der kommen noget nyt i Form af Prioritetsgæld, og denne voksede fra 7 til 27 Mill. Kr., d. v. s. firedoblet, medens Ejendommene kun steg tredobbelt; dette skyldtes ikke, at Gælden voksede stærkere end Ejendomspriserne procentisk set, thi den holdt

sig stadig omkring 40 pCt., men det skyldtes, at Spekulationen drev Priserne for højt op i Forhold til Ydeevnen, og saaledes blev Landbruget overprioriteret. Det sved, da Nedgangen kom.

Landbruget 1807–50.

Pengeforvirringen 1807—18. I dette Tiaar indtraf der stor Uorden i Pengevæsenet, hvorom først lidt orienterende Bemærkninger:

Penge er en Vare, som er den almindelige Prislov underkastet, at Værdien retter sig efter Udbud og Efterspørgsel. At man som Møntfod til Penge er endt med at bruge ædelt Metal og i Nutiden alene Guld, er fordi, at denne Vare svinger mindst i Værdi. Sedler (Papirpenge) faar kun Værdi ved, at de underbygges (funderes) med reelle Varer saaledes, at man har Sikkerhed for, at Banken, som udsteder dem, til enhver Tid kan indløse dem med gangbar Mønt. Men om ogsaa Indløsningsforpligtelsen suspenderes (udsættes), kan Sedlerne dog bevare deres paalydende Værdi, hvis Staten paabyder dem som lovligt Betalingsmiddel og samtidig garanterer for, at Funderingen er til Stede. Hvis derimod Staten gør dette uden Fundering, eller kun med en ringe saadan, kan Værdien ikke opretholdes, fordi der ikke er Tillid til Sedlerne, og jo større Udbud, desto større Fald som i Tyskland efter 1918, da man tilsidst trykte Billionsedler.

Men saasom Penge er Værdimaaleren, viser deres Svingninger sig i, at naar de stiger i Værdi, d. v. s. Efterspørgselen strammes, saa falder alle andre Varer i Pris, og omvendt, naar Pengeudbudet er rigeligt. Hvis denne Forandring som ved et Trylleslag foregik ensartet for alle Varer og i alle Forhold, betød den intet, men her griber mange Forhold ind. Faste Værdier t. Eks. som Gæld, Skatter, Renter og Arbejdsløn omskrives ikke straks, fordi Pengene forandrer Værdi. For Landmændene er det midlertidig en Fordel, naar Pengene falder i Værdi, thi deres Produktpriser stiger, saa de faar lettere ved at klare faste Afgifter; men det fører ogsaa let til indbildt Rigdom og Overspekulation.

Siden Middelalderen er Pengene faldet stærkt i Værdi. Men mere kortvarige Svingninger kan ogsaa indtræffe, hvis Forholdet mellem Pengemængde og Vareomsætning forskyder sig. Eksempelvis saa vi under Verdenskrigen 1914, at i 1916 var Kronen endnu i pari (= 100 pCt), skønt den ikke var indløselig med Guld. Men under Krigsblokaden 1917—18 indtraf den store Vareknaphed med Rationeringen. Pengerigeligheden blev nu saa stor i Forhold til Varemængden, at Bankerne knap vidste, hvor de skulde gøre af Pengene; man sagde, at en Tikrone er jo ikke noget værd, thi Prisniveauet (eller Kronen), gik med et brat Spring op i 133, d. v. s. en Vare, som før kostede 100 Kr., kostede nu 133. Men modsat blev det, da Krigen sluttede, og vi kom til den

store Vareindførsel med stærk Efterspørgsel efter Penge. Da blev Penge- og Laanemarkedet stramt, dog ikke straks; thi Seddeludbudet forøgedes endnu stærkere end Vareindførselen, saa at Sedlerne fik Kurs mod Guldkronen. Seddelomløbet var i 1918 steget fra 157 til 450 Mill. Kr., men endnu ved Nytaar 1919 var Kronen i pari. I 1920 naaede Seddelmængden imidlertid 554 Mill. Kr., og Kursen gik ned i 59, efter en kort Tid at have været nede paa 49. Nu begyndte man at stramme Kreditten og indskrænke Seddelmængden, saa at denne i 1923 var 473 Mill. Kr. og Kursen 65. Vi har da oplevet noget tilsvarende med uindløselige Sedler som under Napoleonskrigene, men ikke nær i den Grad og ikke ganske med de samme Aarsager.

Vor første Seddelbank Courantbanken 1736 havde Indløsningsforpligtelse for Sedler. Men Staten var flittig Laantager, og for at faa lettere Adgang til Laan fritog den først Banken for Indløsningsforpligtelse, og i 1773 udløste den Aktionærerne og overtog Banken. Nu var Staten i Grunden bleven sin egen Laangiver, og da Staten har andre Veje til at faa Sedler i Omløb end en Bank, der kun kan det ved Udlaan, havde den allerede 1783 en Seddelgæld paa 15 Mill. Rdl. mod kun 121,000 Rdl. Sølv til Fundering i Banken. Kursen sank da ogsaa med 10—15 pCt., men vor gunstige Handelsbalance holdt den nogenlunde oppe til Krigen 1807. Da sank den imidlertid saa enormt, at Sedlerne kun havde $^1/_{100}$ af deres paalydende Værdi, og 1 Td. Rug kostede 1813 131 Rdl. (420 Kr.). Denne Svindel kom for saa vidt Landbruget til Gode, som at Gæld, Skatter etc. sank til en Ubetydelighed, og en Gaard, som 1800 havde kostet 3—400 Rdl. pr. Td. Hartk., kunde nu udbetales med et Par Køreheste. Nogle benyttede sig ogsaa heraf, men andre lod haant om „den Smule Gæld"; det hedder om den Tid, at „alle søgte at komme af med Pengene og at købe for dem Ejendomme, Varer eller andre reelle Værdier," og megen ny Gæld blev stiftet. Men i 1812 var Seddelgælden naaet 142 Mill. Rdl., og i 1813 kom Statsbankerotten. Courantbanken afløstes af en Rigsbank, og samtidig gik man over til en ny Sølvmøntfod, Rigsmønten, med Rigsdaler, Mark og Skilling, som bestod til 1873. Courantsedlerne indløste Staten med $^1/_{10}$ af deres paalydende Værdi, dog ikke med Sølv, men med Rigsbanksedler, som fremdeles havde Kurs. — Reformerne standsede i denne Periode, 1816 opløstes den store Landbokommission.

Nationalbanken. 1818 forandredes Rigsbanken til en Nationalbank, idet Grundfondet blev en 1. Prioritetsret paa 6 pCt. af alle Landets Grundejendomme til $6^1/_2$ pCt. Rente i Sølvværdi (Bankhæftelsen). Men under Landbrugskrisen lettedes Landmændene for de $^5/_6$, imod at de

kun blev Aktionærer med $^1/_6$ af deres Hæftelse. Nationalbankens Formaal blev at befæste et solidt Pengevæsen, danne et passende Metalfond, samt at fremme og regulere Pengeomløbet ved Udlaan og Diskontering af Veksler. For dette fik den Seddelmonopol i 90 Aar. I 1907 forlængedes Nationalbankens Oktroi (Merbegunstigelse) til 1938 og saaledes, at den kan sætte et ubegrænset Antal Sedler i Omløb, naar de 50 pCt. er funderet med Guld, Resten med solide Værdipapirer eller paa anden sikker Maade. Under Verdenskrigen 1914 tillodes det Banken at nøjes med en Tredjedel Gulddækning, imod at den svarer en Afgift af, hvad der er udækket under 50 pCt. Staten fører gennem Justitsministeriet Tilsyn med, at disse Bestemmelser overholdes, og Kongen udnævner 2 af Bankens Direktører.

Landbrugskrisen 1818—28. Saasom Pengereduktionen 1813 var et Statsindgreb, blev ogsaa Gælden omskrevet efter en vis Skala, men var dog forhøjet, og skønt de nye Sedler først naaede pari 1838 og erklæredes indløselige 1845, var alene den solidere Fundering nok til at hæve Kursen med 100 pCt. i Løbet af 1818. Med Tabet af Norge var dette Kornmarked tabt, England havde lukket 1815 med en elastisk Toldlov og kaldte vort Korn „skident Korn", ligesom Smørret var „Mastesmør", og de krigstrætte Lande manglede Købeevne; men forøvrigt havde ogsaa disse gennemført Reformer, og nu da Soldaterne vendte hjem fra Krigen, blev der Overproduktion. Endelig var Kartoflen blevet en haard Konkurrent til Brødkornet. Disse Hovedting førte nu til et Fald i Konjunkturerne saa voldsomt og brat, som det ikke før og senere har været kendt i vort Landbrugs Historie.

	Kr. pr. Td.		Øre pr. Pd.	
	Rug	Byg	Smør	Flæsk
1818....	14,99	12,60	43,8	34,4
1819....	7,04	5,18	39,8	31,0
1824....	3,94	3,29	26,1	16,1
1828....	8,10	5,29	26,8	21,6

Den Krise, som nu indtraadte, minder i mangt og meget om Stavnsbaandskrisen. Landmænd, som havde udbetalt deres Gæld, kunde nogenlunde klare sig, men selv en lille Gæld bragte dem i en kritisk Stilling; ca. Tredjedelen gik fallit, talrige Gaarde laa øde, afklædte til Grunden, saa „Fuglene døde af Sult, mens de fløj hen over Markerne". Ligesom under Stavsbaandskrisen var Jorden værdiløs, ja stundom mindre end det; den kunde trække fra i Besætningers og Inventariets Værdi, hvis den fulgte med i Købet. Huse med et Par Skpr. Ld. betaltes da ogsaa ofte med den tre-

dobbelte Pris af Gaarde paa 6—8 Tdr. Hartk. Arbejdslønnen var i Reformtiden steget med 50 pCt. uden at have fulgt Skridt med Livsfornødenhedernes Pris; nu fulgte den saa langsomt med ned, at man ofte undlod at høste Kornet og lod Kartoflerne raadne i Jorden.

Ligesom i 1733 traadte Staten til, men denne Gang ikke med voldsomme regulerende Indgreb. Den lettede Hartkornsskatterne med et aarligt Beløb af 400,000 Rdl., tillod, at en Del betaltes med Korn eller efter Seddelkurs i Stedet for Sølvværdi, ophævede Udførselstolden paa Korn og Smør, oprettede en Laanefond for Landmændene — men lod dem iøvrigt sejle deres egen Sø. Staten maatte, hvor nødig den end vilde, overtage $^1/_{30}$ af Landets Hartkorn som Fallitgods, thi efter den ødelæggende Krig med England, der havde gjort Danmark til „et lille fattigt Land", var Staten selv i haardt Bekneb for Penge. Det er i denne tunge, trange Tid, at Digtere hengiver sig til „Drømmenes Kyst, den lyse", men Landmændene fik ikke Tid at drømme. De kæmpede energisk mod de faldende Konjunkturer, ombyttede Hjulplov med Svingplov og indførte Kornrensemaskiner, men vendte sig navnlig mod Fremgang i Kreaturavl og Mælkeridrift. Thi paa dette Omraade faldt Priserne kun halvt imod Kornet. I Nedgangsperioder bliver Kreaturprodukter altid det bærende, fordi de har ligesom et mere elastisk Marked, henvender sig mere til de velhavende Klasser med Betalingsevnen end Fødekornet, som alle skal have. Og havde Landmændene i Forvejen „beruset" sig i de gode Tider, som en samtidig Forfatter skrev, saa hører vi nu om, at Herremanden „ham sjel" gik foran i Trop med sine Folk. Reformerne havde bestaaet en Ildprøve, en ny Aand var vaagnet, sammen med at den sociale Kløft var udjævnet. Iøvrigt havde Krisen mange Lighedspunkter med Krisen 1880—1900, som senere omtales.

Landbruget 1828—50. Med Krisen var Landbruget blevet lettet for en Masse Prioritetsgæld, og Ejendomspriserne var faldne saa dybt, at de nye Ejere blev velstaaende i den følgende Tid. Der kom nu en varig Opgang i Konjunkturerne hidrørende fra stigende Befolkning, navnlig i Byerne, hvor Storindustrien var begyndt, samt fra Toldlettelser i England 1828. Kapitelstakster var i Gennemsnit:

	Kr. pr. Td.			Øre pr. Pd.	
	Hvede	Rug	Byg	Smør	Flæsk
1820—29....	7,60	6,12	4,53	31,0	19,0
1830—39....	10,42	8,35	5,89	37,1	25,0
1840—49....	12,35	9,27	7,00	43,6	25,3

Nu kom der igen Fremgang, men en langsom og forsigtig ad kendte Veje, som naar en Rekonvalescent har rejst sig fra sit Sygeleje. De fremstormende Forsøg med Vekseldrift, Sommerstaldfodring og Rodfrugtdyrkning var slaaet ned, det er Kornsalgets og den holstenske Mælkeridrifts Periode, vi glider ind i, men mest karakteristisk er den dog som Grundforbedringernes Periode. Det havde vist sig, at Kløveren kunde ikke trives uden Vandafledning; desuden steg Kornpriserne med 100 pCt., men Smørret kun med 50, og til udvidet Kornavl egnede Kobbelbruget sig bedre end Vekselbruget. Landbruget formede sig da efter holstensk og nordtysk Forbillede, og der indvandrede en Mængde holstenske Landmænd, Forvaltere, Engmestre og „Hollændere". Det var med aabne s. k. „Brakgrøfter", man afledede det skadelige Vand, men de tog stor Plads og var til megen Gene; Dræning med Lerrør begyndte 1848. Men sammen med Grøftegravning virkede Mergling overordentlig kraftigt i den sure, men endnu „jomfruelige" Jord, ja der nævnes Eksempler paa, at den forhøjede Kornfoldene fra 7—8 til 12—19. Dernæst brakkede man bedre, idet man nu begyndte at saa Rajgræs og Timothe og derfor blev dristigere ved at ødelægge Kvikken. Brakkens Virkning forklarede man, som om Jorden „hvilede", men ved alle disse Midler omsattes jo Jordens „gamle Kraft" til Plantenæring, og Rovdriften begyndte; den var imidlertid i Begyndelsen berettiget, thi man skulde bruge Penge til de store Arbejder, og gøre Gæld havde man faaet en Skræk i Blodet for; Prioritetsgælden udgjorde i denne Tid kun 33 pCt. af Ejendommenes Handelsværdi. Stedse dybere søgte man da med Plov og Harve i Jorden efter „Kraft", Svingploven havde sejret, og 1839 kom Svenskharven, men da man troede, at der ogsaa var noget at hente i Undergrunden og pløjede denne op i Madjorden, gjorde man en Erfaring, thi mærkeligt nok tillagdes Gødningen kun ringe Betydning; Halmpriserne kunde rette sig efter Brændepriserne, sikkert stammende fra den fattige Tid før Reformerne, da Bønderne brændte Ærtehalm og tørret Kogødning. Det dyrkede Areal udvidedes fra 1800 til 1861 med 14 □ Mile, og naar man betænker det store Arbejde med Bortslæbning af Sten, Grøfte- og Mergelgravning m. m., forstaar man, at det var det haarde Slids Tid med de smaa Fordringer til Livet, men Arbejdet fik sin Løn. Bergsøe oplyser et Regnskab fra en sjællandsk Fæstegaard paa 6 Tdr. Hartk. med 2900 Kr. aarlig Omsætning og 600 Kr. Nettoudbytte, hvilket jo nok er smaa Tal, men dog 5—6 Gange mere end i 1780.

I Husdyrbruget havde Racernes Forbedring ikke fulgt Skridt med Kreaturstyrkens Udvidelse. Blandingsavlen med de mange fremmede Racer havde givet slet Resultat, og Renavlsprincipperne sejrer da ogsaa i denne Periode, men ikke uden haarde Kampe. Paa de større Gaarde indførtes overalt det holstenske Bøttesystem, ledet af den holstenske Mejerske, der var skrap baade til Renligheden og til Mundlæderet. Paa Øerne blev man da ret hurtig klar over Maalet, man vilde kun have en Malkerace, og Vejen blev gennemført Krydsning med slesvigsk Kvæg, mest Ballum paa Fyn og Anglerkvæg paa de andre Øer; Stammer som Gunderslevholm og Ourupgaard grundlagdes. Man begyndte nu ogsaa at fodre Malkekøer med Korn, og Udbyttet steg til 2400 Pd. Mælk og 70 Pd. Smør af en Ko aarlig.

I Jylland blev det anderledes. I Østjylland attraaede man en Malkerace, men i Vestjylland var den gamle Studedrift til Hamborg igen bleven indbringende. Man blev snart enig om, at den jyske Race kunde tilfredsstille begge Formaal og ikke maatte „forplumres" ved Krydsning, men en Mellemform af Kød- og Malkerace vilde man have. — I Hesteavlen var det en bevæget Tid. Frederiksborgracen var forkvaklet, og de ledende i Avlen mente nu, at Landets Hesteavl, ogsaa den jyske, skulde hæves ved engelsk Fuldblod og Halvblod; der anlagdes Væddeløbsbaner og oprettedes Hingstedepoter rundt om i Landet. Efter 1850 optræder imidlertid Prof. V. Prosch som Renavlens Talsmand og hævder ud fra den rene Erfaringsvidenskab ikke blot de rene Racers Betydning, men ogsaa, at de maa udvikles i ensidig Retning, da en Mellemform er umulig. Eftertiden har ikke kunnet give Prosch Ret i alt, man kendte jo ikke den Gang Mendelske Love og „rene Linier", men han førte Renavlsprincipperne til Sejr. — I Faareavlen spillede spanske Merinosfaar ofte større Rolle paa Herregaardene end Kvægholdet, men virkelig fin Uld kunde de ikke give i vort Klima, og da Uldpriserne faldt, blev Marskfaar og engelske Kødfaar Hovedsagen. Svineracer rørte man endnu ikke ved.

Reformer. Med den økonomiske Opgang begyndte der at komme nyt Liv i Reformerne. Af rent tekniske kan nævnes Markfredsloven 1837, der gav Ret til Optagelsespenge for Kreaturer uden Hensyn til Hegn; Vandløbsloven 1846, der indførte Kontrol med offentlige Vandløb; Jagtloven 1851, der knyttede Jagtretten til Grunden; og endelig den betydelige Forbedring af Vejene under Christian 8. Der var ogsaa udkommen nogle mindre Love om

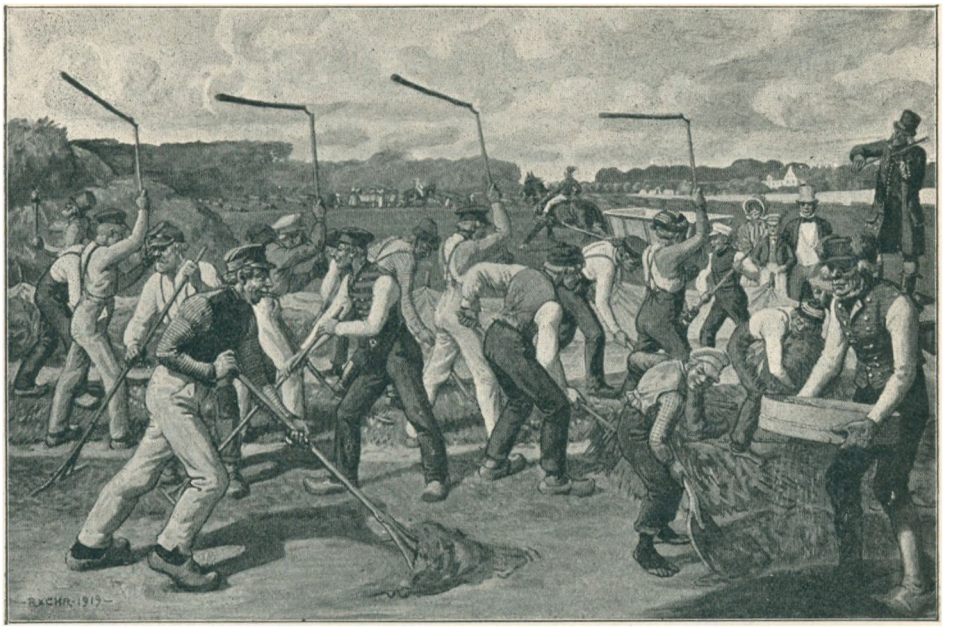

Rapstærskning paa Sejl o. 1850. (I ældre Tid brugte man meget at oplive Arbejdet med Musik).

„Kællingedansen" ved Høstgildet.
De Kvinder, som bandt det sidste Neg, skulde danse første Dans med dem.

Afløsning af Fæste og Hoveri. Ved Periodens Udgang udgjorde Fæstegaardene kun 35 pCt., fuldt Hoveri ydedes kun af 24,000 Tdr. Hartk., og Naturaltienden var afløst af ikke mindre end 280,000 Tdr. Hartk. — Men endnu var der mange Rester af de middelalderlige Forhold tilbage, og de følte stedse mere generende. Man ankede over, at Værnepligten hvilede alene paa Bondestanden, at nye Majoratsgodser oprettedes, at Godsejerne omgik Fæstelovgivningen og nedlagde Fæstegaarde, og at Pryglestraffen bestod overfor Husmændene. Det bar nu mod Enevældens sidste Dage, det fornuftmæssige i den var undergravet. Frederik 6. bøjede, om end modstræbende med sit kendte Ord „vi alene vide", saa meget af for det nye Frihedsrøre, at Stænderforsamlinger igen oprettedes 1834, men de var kun raadgivende, og de mindre Gaardmænd, samt Husmændene var udelukkede. Under Christian 8. fik Kommunerne Ret til at styre deres egne Sager gennem „Sogneforstanderskaber", men til disse var der ikke lige Valgret, og de store Hartkornsejere var selvskrevne Medlemmer. Fra Holbæk Amt udgik en Bevægelse, som førte til Stiftelsen af „Bondevennernes Selskab" 1846 med det Formaal at virke til Bondestandens Ligestilling med Statens øvrige Borgere, og som havde fremragende Førere bl. a. Tscherning, Orla Lehmann og I. C. Drewsen. En lignende Bevægelse rejste Husmanden Peder Hansen, Lundby, blandt Husmændene. Sammen med det nationale Røre kom Gennembruddet, og i 1849 nedsattes en ny Landbokommission.

Landboforeninger og Skoler. 1805 oprettedes den første Landboforening paa Bornholm, og snart kom der flere, men det var nærmest filantropiske Selskaber med meget alsidige Formaal, hvad ogsaa deres Navne viser, t. Eks. „Fyns Stifts patriotiske Selskab" „Selskabet til Oplysningens og Industriens Fremme paa Loll. Falster o. fl. Under Landbrugskrisen sygnede de hen, men efter 1830 livede de op igen og blev nu rene Landboforeninger. — Efter Albrecht Thaers Skole i Mecklenburg som Mønster oprettedes i denne Periode en Del Landbrugsskoler med praktisk og theoretisk Undervisning; her nævnes Statsskolen paa Mørupgaard ved Sorø 1830, de s. k. Krarupske Skoler i Jylland fra 1837, Hofmansgave i Nordfyn 1845 og Næsgaard 1849. Dyrskuer begyndte 1832 og Landmandsforsamlinger 1845.

Landbruget 1850–1914.

Forfatningsændringen. Ved Grundloven 1849 afløstes Rigskollegierne af de nuværende Ministerier med Departementer og Kontorer. Ogsaa Enevælden havde haft Ministre, men nu gjordes Ministrene ansvarlige for Regeringens Førelse (Paatale ved Rigsretten); Kongen er uansvarlig. Der sondredes mellem den lovgivende Magt, som er hos Kongen og Rigsdagen i Forening, den udøvende Magt, som er hos Kongen, der fatter sine Beslutninger i Statsraadet, hvor alle Love og vigtige Regeringsforanstaltninger skal forhandles, samt den dømmende Magt, som er hos Domstolene, der kun skal dømme efter Lovene. Kommunernes Ret til under Statens Tilsyn at styre deres indre Anliggender ordnedes ved de kommunale Love 1857 for København, 1867 for Landet og 1868 for Købstæderne. Der blev dog en Del privilegeret Valgret tilbage, som først endelig er bortfaldet efter Grundloven 1915, der tillige gjorde Kvinderne politisk ligestillede med Mændene. — For Landbruget fik Grundloven den store Betydning, at den modnede Landbostandens Selvstændighedsfølelse og Dygtiggørelse til at lede egne Sager gennem talrige landøkonomiske Organisationer, som efterhaanden opstaar; Sammenslutningen i Landbruget har mere end noget andet hævet det til sit nuværende Trin, og ligesom Danmark under den store Reformperiode 1784—1807 af Europa kaldtes „Liberalismens Mønsterstat", er Landbrugets Organisation blevet en af Udlændinge beundret Mønsterorganisation.

Landboreformerne. Med 1850 begyndte den s. k. anden Reformperiode, og om end en Del Afslutning falder efter 1914, gives her et samlet Overblik. Ved Grundloven bortfaldt alle med Adelskab forbundne Privilegier, og det bestemtes, at Majoratsgodser maa ikke mere oprettes, men Pengefideikommis'er tillades. Derefter blev al Jord stillet lige for Skatterne ved „Hartkornsudjævningen" 1850, dog at Sædegaardene beholdt Tiendefriheden. Da Skattefriheden var gaaet op i Ejendommenes Salgsværdi, og dens Ophævelse uden Erstatning vilde blive Formuekonfiskation for Ejerne, erstattedes den med det 15—20 dobbelte Beløb af Skatterne.

Fæstevæsenets Afløsning. Ved det gamle Livsfæste klæbede flere Mangler, saasom at Fæsterens Driftskapital forringedes ved

Indfæstning som forlods Afgift, han havde ikke Garanti for at høste fuld Nytte af Forbedringer i Driften, og man havde endnu Opfattelse af Fæstevæsenet som noget middelalderligt patriarkalsk, der ikke stemmede med den Frihed, Grundloven gav. Man besluttede sig derfor til at søge det afskaffet. Paa Statens og de offentlige Stiftelsers Godser gik det let, thi her kunde man paabyde Tvangssalg. Indfæstning og Landgilde blev kapitaliseret til 4 pCt., og vilde Fæsteren ikke købe, skulde Gaarden stilles til offentlig Auktion, naar Brugsforholdet ophørte, dog med Forkøbsret og visse Begunstigelser for Brugere og Livsarvinger. Af Statens Godser er nu væsentlig kun Skovdomæner tilbage. For private Godser gav man Opmuntringer til Salg, men uden Bevilling maatte Gaardene ikke sælges til andre end Brugere og Livsarvinger. De vigtigste af disse Opmuntringer var den Ret, som 1861 blev givet til at inddrage $^1/_9$ af den solgte Bondejord til privat Brug, naar 9 Gaarde var solgt, en Ret, som 1872 blev udvidet til, at der i Stedet for de 9 Gaarde kun forlangtes bortsolgt et vist Antal pCt. af Fæstegodset indenfor en vis Aarrække. Nu gik Afløsningen saa raskt, at der i 1905 kun var 3700 Gaarde og 15,000 Huse tilbage. Gentagne Gange havde Tvangsafløsning været paa Tale, og efter at der i 1910 var nedsat en Fæstekommission, bestemtes det ved Lov 30. Juni 1919, at enhver Ejer af Fæstegods, incl. Majoratsgodser, forpligtes til at bortsælge dette paa nærmere fastsatte Betingelser, der bestemmes af særlige Kommissioner indenfor hver Amtsraadskreds. Endvidere at eksisterende Huse paa mindst $^1/_2$ ha maa ikke nedlægges eller gives i Brug paa anden Maade end som Livsfæste eller Leje paa mindst 8 Aar. Det Side 52 omtalte „Leje paa Aaremaal og Opsigelse", der dog allerede 1848 var ordnet paa mere betryggende Maade, er hermed bortfaldet.

Majoratsgodsers Afløsning. Efter at man i 1854 havde givet Majoratsgodser Lov til at sælge Fæstegodset, var disse efterhaanden formindsket, saa at de i 1910 kun udgjorde $^1/_{14}$ af Landets Hartkorn. Lov 4. Oktbr. 1919 bestemmer, at Overgang til fri Ejendom kan finde Sted, imod at der til Staten afgives 25—20 pCt. af Værdien, afhængig af om det er Godser med Hjemfaldsret; endvidere at der imod Erstatning afgives $^1/_3$ af den frigivne Landbrugsjord til Oprettelse af mindre Jordbrug. Pengeafgiften skal indgaa i en særlig Jordfond, som kan anvendes til yderligere Indkøb af Jord, samt Udlaan, for mindre Jordbrugere ved Oprettelse af nye Jordbrug. Den s. k. Successionsret (Efterfølge) bortfalder mod Erstatning. Loven administreres af et særligt Lens-

n æ v n, og da samtlige Besiddere har indgivet Andragende om Ophævelse af de fideikommissariske Baand, kan der herfra forventes afgivet 20,000 ha til mindre Jordbrug.

Hartkornsskatternes Afløsning og Overgang til Ejendomsskyld. Omend Matriklen 1844 med Aar 1925 ophører at være Skattegrundlag, vil den dog i lang Tid have stor Interesse og bør omtales i en Bog som denne. Den var et omhyggeligt Arbejde af stor Værdi. Man søgte at udfinde Jordens relative Dyrkningsværdi, idet man opgav at tage Hensyn til Beliggenhed og gik ud fra et Stykke „Normaljord", hvormed al anden Jord kunde sammenlignes. Den fik Takst 24, halv saa god Jord fik Takst 12 o. s. v. Der indførtes et nyt Begreb „1 Td. Ld. boniteret Areal", der var saa megen Jord, som kunde give samme Udbytte som 1 Td. Ld. Normaljord. Da man havde lovet ikke at forandre det gamle Antal Tdr. Hartk., dividerede man dette ind i det samlede boniterede Areal og fik Tallet $5^{1}/_{7}$; men da man i Praksis ikke satte Taksten højere end 20, blev det $6^{1}/_{6}$ Td. Land boniteret Areal til 1 Td. Hartkorn; paa Bornholm, hvor Matriklen 1664 endnu bestod, blev Tallet $3^{11}/_{20}$. Hederne deltes i 6 Klasser med 1 som højeste Takst; Engene takseredes efter Høets Mængde og Godhed. Med Hensyn til de bestaaende Skatter bestemtes det, at kun en mindre Del skulde lignes paa det nye Hartkorn, medens Resten skulde beregnes efter Gammelmatriklen som en fast uforanderlig Afgift under Navn af Gammelskatten.

Efterhaanden som Jorden kom bedre i Kultur, og megen raa Jord opdyrkedes, kom Hartkornsskatterne paany til at hvile meget ulige fordelt; man talte om, at det var Gæld, der beskattedes og om end med nogen Uret, da Hartkornet som fikseret Skattegrundlag inddroges i Ejendommenes Pris, saa var jo kun Gammelskatten uforanderlig. Ved Skattelovene 1903 bestemtes da, at Hartkornsskat til Staten skal bortfalde straks, og til Kommunerne Aar 1925. I 1904 foretoges saa den første Ejendomsskyldvurdering. Denne omfatter alle faste Ejendomme, baade paa Landet og i Byerne, og Grundlaget er Jordens og Bygningernes Handelsværdi; de skulde derfor omvurderes hvert 5. Aar, men det er fra 1916 ændret til hvert 3. Aar; unddraget er bl. a. Lejehuse under en vis Lejeværdi. Værdien var i Mill. Kr.:

	1904	1916	1920	1924
Land....	2,950	4,454	6,614	6,747
Byer....	2,408	3,483	5,435	6,155
Ialt	5,358	7,937	12,049	12,902

Grundværdien (Jorden alene) var i 1924 henholdsvis 3163 Mill. Kr. paa Landet og 2033 i Byerne, ialt 5196 Mill. Kr. Ejendomsskylden blev en lettet Skattebyrde for Landbruget, hvilket ogsaa var tilsigtet under de daværende daarlige Tider, men det er rigtigt, hvad der straks blev sagt, at den „vendte den tunge Ende nedad", d. v. s. forfordelte de smaa Jordbrug. Riis-Hansen beregnede 1903, at hvis Hartkornsskatterne var afløst samtidig til Stat og Kommuner, blev det for Gaardene en Lettelse med 8—10 Kr. pr. Td. Hartk., men for Huse under 1 Td. Hartk. en Forhøjelse med $6^1/_2$ Kr. Herpaa er der dog bødet ved, at Jord og Bygninger nu vurderes særskilt. — Sammen med denne Ændring i Grundskatterne indførte Skattelovene 1903 en ny Formue- og Indkomstskat, baseret paa Selvangivelse; den var dog ikke tvungen, men nu er Opgivelse af Formuer over 4000 Kr. gjort til en Pligt.

Ejendomsforhold. Oprettelse af Husmandsbrug. Efter de foran omtalte Fæstelove voksede de store Gaarde noget i Antal og Størrelse, og samtidig blev Bøndergaardene formindskede ved Udparcellering til Huslodder. Staten bestræbte sig ikke denne Gang for Oprettelse af Pligthuse, den fritog endog herfor paa Andragende. Men de nye Selvejere trængte til Penge og Arbejdskraft og gik samme Vej som under den første Fæsteafløsning. Skønt der nedlagdes mange ældre Huse i denne Tid, forøgedes Husenes Antal dog med 80,000. Udviklingen kan da bedst belyses med nogle Tal, men fra 1905, efter Ejendomsskyldens Indførelse, er Statistikken ændret. Tallene for 1920 kan ikke sammenlignes med de ældre Tal, og Huse 1920 omfatter kun „Landbrugshuse", d. v. s. saadanne, hvor Landbrug er Hovederhvervet.

I Landsognene	1850		1905		1920	
	Antal	Td. Hk.	Antal	Td. Hk.	Antal	Td. Hk.
Gaarde med:						
over 12 Td. Hartkorn	1,829	52,806	2,093	58,182	2,355	60,766
12—8 —	4,828	44,834	3,765	35,525	26,276	162,164
8—4 —	29,049	167,256	23,327	132,005		
4—1 —	33,971	78,763	47,425	103,579	57,014	120,557
Huse med:						
over 2 Skpr. Hartkorn	49,408	25,159	69,131	36,073	109,252	44,459
under 2 — —	48,760	3,114	114,079	7,055		

Procentisk af Hartkornet udgør nu de store Gaarde 15, Bøndergaarde 73 og Huse 12 pCt.

For Landarbejderne var der Fremgang indtil henimod 1870; det var Grundforbedringerne og Fæstets Afløsning, der gav rigeligt Arbejde; men derefter kom en Periode med Arbejdsløshed under høje Priser paa Livsfornødenheder, der skete stærk Udvandring, og efterhaanden som Roedykningen udvidedes, blev der paany mange Steder Trang til flere Huse. I 1894 nedsattes da en Landbokommission til at undersøge dette. Resultatet blev først Lovene 1897 og 1906 om Jords Udstykning og Sammenlægning, hvorefter Staten kunde yde Laan til Udstykningsforeninger paa Betingelse af, at de ejede en vis mindre Kapital. Derefter udkom 1899 den første Lov om Jordlodder til Husmandsbrug, gentagne Gange revideret, sidst 1924. At begynde med var disse Love nærmest forsøgsvis Fremgang som et Kompromis mellem 2 Anskuelser: 1) Jordlodderne skal være Bifortjeneste til anden Arbejdsfortjeneste, 2) Jordlodderne skal være store nok til at ernære en Familie, idet Landarbejdernes Børn, naar de kan arbejde sig frem paa Landet, ikke vil strømme saa stærkt til Byerne, men en Tid afgive Arbejdskraft til Gaardene. Medens t. Eks. Loven 1899 satte Grænsen for Ejendommenes Værdi til 4000 Kr., udvidedes den i 1909 til 6500 Kr. Loven 1924 sætter ingen Grænse opad, men uden ministeriel Tilladelse er Minimum 2 ha. I 1920 var der 30 Udstykningsforeninger og oprettet 9000 Husmandsbrug, mest af Præstegaardsjord og Jord i offentligt Eje. Siden de 2 omtalte Love 1919 er der yderligere indtil 1923 oprettet 1800.

Hoveriets og Tiendens Afløsning. Da Hoveriet stod i grel Modsætning til de frie Forhold, Grundloven indførte, gik man radikalt til Værks, idet en Lov 1850 bestemte, at Hoveriet skulde afløses, naar Ejeren eller $^1/_3$ af Hovbønderne forlangte det. Angaaende Husmændene blev nyt „Pligtarbejde" forbudt, og det bestaaende skulde afløses, naar de arbejdspligtige forlangte det. Der blev nedsat Hoverikommissioner til at ordne dette, og ved Aarhundredets Udgang var Hoveriet praktisk talt ophørt. — Angaaende Tienden blev først Korn- og Kvægtiende ordnet til Ydelse i Korn efter Kapitelstakst (1856—63), og i 1894 kom en Lov, som sigtede til frivillig Afløsning, men førte ikke til det forventede Resultat. Ved Skattelovene 1903 skred man da til tvungen Afløsning, idet Afløsningssummen fastsattes til 25 Gange de sidste 10 Aars Ydelse. Heraf skulde Tiendeyderne udrede $^{16}/_{25}$, Staten tilskyde Resten. Tiendeyderne fik Lov at vælge mellem kontant Indbetaling eller Forrentning og Amortisation paa $55^1/_2$ Aar, idet Indbetalingerne skulde ske til en særlig Tiendebank, der udstedte Obliga-

tioner, som Afløserne var pligtige at modtage og forrente. I 1918 var Tiendeafløsningen endt og havde kostet 133 Mill. Kr., hvoraf Statens Andel udgjorde 37 Mill.

Landbrugets Kreditforhold. Trangen til Laan uden om Privatmænd havde længe været følelig; Lovgivning mod Aager havde kun lidet frugtet, og det var ikke for intet, at Landmændene tog af Jordkapitalen ved Rovdrift. I Prøjsen var Spørgsmaalet allerede løst 1769 paa den Maade, at Grundejere sluttede sig sammen i Foreninger om at stille deres samlede Ejendomme til Sikkerhed for den enkeltes Laan, idet Laanene skulde skaffes ved at udstede Obligationer, der kunde sælges paa Børserne. Det var altsaa Andelsselskaber, men hvilede ikke paa rent Andelsprincip. Som rene Andelsselskaber, men under Statens Kontrol, dannede Kreditforeningerne sig imidlertid i Danmark efter en Lov 1850, der ligesom Kreditkassen 1786 havde til særligt Formaal at fremme Fæstets Overgang til Selveje. I en Kreditforening skal der være tegnet Laan for mindst 1 Mill. Kr., og der maa ikke laanes ud over $^4/_5$ af en Ejendoms Taksationsværdi; enhver Laantager er Medlem med det samme, og samtlige Laantagere hefter solidarisk for eventuelle Tab, dog at deres Ansvar begrænses til bestemte Serier. Tab skal dækkes af et Reservefond, hvortil skal ydes Indskud, hvis det gaar under en vis Størrelse. Laanene skaffer Foreningerne sig ved at udstede Kasseobligationer, der skal være dækkede af Laantagernes Panteobligationer, og som kan sælges paa Børserne, hvor Laanenes Billighed da afhænger af Kursen. Den største Fordel ved Laanene er, at de er uopsigelige, naar Forpligtelserne overholdes. I 1880 oprettedes 2 Husmandskreditforeninger, der fik særegne Begunstigelser: Staten garanterer for Obligationerne, gav et Tilskud en Gang for alle og afholder Omkostningerne ved Taksationen; men til Gengæld sattes Laanegrænsen og Amortisationstiden lavere. De rene Kreditforeninger giver som Regel kun Laan i 1. Prioritet, og der oprettedes derfor fra 1897 Hypothekforeninger, som maa give Laan til $^3/_4$ af Taksationsværdien. For at støtte Kurserne oprettedes 1906 „Kongeriget Danmarks Hypothekbank", der af Staten fik et Grundfond paa 20 Mill. Kr. og skulde træde i direkte Forbindelse med udenlandske Pengemarkeder, men den kan fra 1917 ogsaa optage Laan i Indlandet. — Medens Bankerne som Regel kun giver korte Laan i fast Ejendom, fik Sparekasserne hertil større Betydning. De begyndte 1810 i filantropisk Øjemed og nød i Begyndelsen kun ringe Tillid, men denne voksede stærkt, efter at de havde bestaaet deres Prøve under Krigen

1848—50 og Pengekrisen 1857. De strakte sig dog senere for vidt med Udlaan mod fast Pant og for ringe Kassebeholdning, og deres Laanevirksomhed blev derfor i 1880 og senere i 1919 begrænset noget. Andelsbanken og Andelskasser omtales under „Andelsforetagender".

Reformer paa andre Omraader. Det liberale System gennemførtes ogsaa denne Gang paa andre Omraader end Landbruget, saaledes ved Købstadkonsumtionens Ophævelse 1851, Laugstvangens Afskaffelse 1857 og en friere Toldlov 1863. Af landbotekniske Reformer nævnes Vandløbslovgivningen 1851, 1859 og 1880 med Tillæg 1907, der har taget et særligt Hensyn til Dræningen og Vandløbene; endvidere Hegnslovene 1869—72, der paabød enhver at sætte halvt Hegn med sin Nabo og ansatte Hegnsynsmænd, samt Vejloven 1867, der i alt væsentligt ophævede Bøndernes Pligtarbejde til Vejene og gjorde Vejvæsenet til et kommunalt Anliggende.

Landbrugets tekniske Udvikling. Reformerne blev ogsaa denne Gang baarne frem af gode og stigende Konjunkturer. Kapitelstaksten var i Gennemsnit for:

	Kr. pr. Td.			Øre pr. Pd.		
	Hvede	Rug	Byg	Havre	Smør	Flæsk
1840—49....	12,35	9,27	7,00	4,09	44	25
1850—59....	16,62	12,38	9,77	6,02	61	33
1860—69....	17,29	13,62	10,55	7,33	68	39
1870—79....	19,05	13,47	12,68	8,65	87	53
1880—89....	14,27	11,41	10,29	7,29	89	51
1890—1900..	11,52	10,02	9,35	7,00	95	46
1901—05....	11,87	10,28	9,80	7,29	96	52
1906—10....	13,38	11,26	10,76	7,42	102	58
1911—13....	13,30	11,90	12,30	8,20	112	63

Aarsagen til Prisstigningen var denne Gang stigende Befolkning og Velstand i Europa. Industrien havde taget et stort Opsving, og man kunde ikke mere fordyre Føden for Arbejderne ved prohibitive (forhindrende) Forholdsregler. England ophævede al Told paa Korn 1849, og ogsaa i Tyskland og Sverig-Norge kom en friere Toldpolitik. Frihandel hyldedes mere og mere som et Ideal, indtil Bismarck efter Krigen 1870 kom med Theorien om den „opdragende Beskyttelse", d. v. s. beskytte et Erhverv, indtil det er blevet konkurrencedygtigt med Udlandet; Tyskland meldte sig som

Englands Konkurrent i Industrien, og det medførte en tysk Agrarpolitik, som vi i Danmark fik at føle. Men til Prisstigningen bidrog ogsaa et Fald i Pengenes Værdi efter de kaliforniske Guldminers Opdagelse 1848; i 1872 var Pengenes Værdi 30 pCt. lavere end i 1850. En ny Begivenhed for Landbruget blev Hertugdømmernes Tab 1864, idet England nu blev Hovedmarkedet, og den første direkte Dampskibsforbindelse med dette Land aabnedes 1865. Den stærke Udvikling i Trafikvæsenet, Dampskibe og Jernbaner, præger nu Landbrugets Udvikling; Verdensmarkedet bliver Ledestjernen, men ogsaa Hjemmemarkedet udvides, og Landbruget er nu kun Hovederhvervet i Betragtning af, at en Mængde andre Erhverv er baseret paa det. Der levede i Danmark:

	Af Landbrug:		Andre Erhverv:
	Antal Personer	pCt. af Befolkningen	Antal Personer
1801	619,000	67,0	310,000
1840	714,000	55,4	575.000
1890	1,013,000	46,5	1,115,000
1921	1,077,000	33,0	1,913,000

Det procentiske Tal er dog siden 1890 forrykket ved, at Statistikken ikke mere tæller Mælkeridrift og Landbrug som Bierhverv med til Landbrugserhverv, og i pCt. af Erhvervene bliver Tallet 36, da „erhvervsløse" ikke her er medregnet.

Agerbruget. Straks da England havde givet Kornhandelen fri, udtalte ledende Mænd som E. Tesdorpf, at Kornavlen maatte blive det principale og Kreaturholdet Midlet til at opnaa Hensigten. Den Sandhed, som heri laa gemt, at Planteavlen er Landbrugets Basis, men Husdyrholdet Midlet til at udnytte den, blev fulgt paa Herregaardene, men Bønderne var endnu langt fra færdige med Grundforbedringerne. Rovdriften fortsattes, og i 60'erne begyndte da Udpiningen at mærkes. Kløveren og Ærterne svigtede, Græsmarkerne frembød et sørgeligt Skue, og Kartoflen, næsten eneste Rodfrugt den Gang, havde faaet et alvorligt Knæk efter Kartoffelsygdommens Optræden 1846. Kartoffelavlen havde udgjort 18 pCt. af Høsten og den aarlige Udførsel 200,000 Tdr.; nu udgik omtrent alle disse Vekselfrugter, og man kom tilbage til rene Kobbelbrug. Det er da ikke saa underligt, at Brakken nu blev Landbrugets Løftestang, og Engene, som kunde give Hø og Gødning, blev „Agerens Moder", medens Mergelen havde givet „en rig Fader, fattig Søn", det nyttede ikke at mergle igen. For at faa Græsmarkerne nærmere til „Hvilen" i Brakken lavede man korte Sædskif-

ter eller „overskaarne" Kobbelbrug med to Kløverafgrøder og Halvbrak, men ingen Opfindsomhed kunde længer skjule Gødningens Betydning, og desuden vakte Liebigs Theorier om Mineralstofferne nu Opmærksomhed. Man begyndte da at bruge Kunstgødning, den Gang mest Benmel og Guano, men den virkede godt paa de udpinte Jorder; imidlertid blev Guanolejerne snart udtømte, og man kom nu ind paa den langvarige Humbugshandel

Hjemmevævning. (Paa fynske Gaarde havde man ofte 4 Vævestole; hvad der blev tilovers ud over Hjemmeforbruget, solgtes paa de aarlige Krammarkeder).

med „Kadavergødninger", som det først lykkedes at komme endelig til Livs med de lokale Markforsøg o. 1900.

Naar Landmændene trods alt dog tjente gode Penge i denne Tid, skyldtes det de stadig stigende Priser, samt at Dræningen gjorde Afgrøderne mere sikre, rykkede Saatiden 8—14 Dage frem og muliggjorde Efteraarsbrak, hvilket jo sammen med Roedyrkning i vor Tid har lettet Brakkens Indskrænkning og Afskaffelse; den ældste Dræning led dog af den Mangel, at man brugte for smaa Rør og ikke altid lagde dem dybt nok. Omkr. 1870 begyndte der imidlertid at komme Konkurrenter paa det engelske Kornmarked, først Østersø- og Sortehavslandene, snart ogsaa Amerika. Tillige havde England ophævet Smørtolden 1860, og det dæmrede for de fremsynte, at Mælkeridriften vilde blive Kornsalgets Afløser. I 1860 ansatte Landhusholdningsselskabet Th. R. Segelcke som Mælkerikonsulent, og det blev hans Hovedfortjeneste, at han ved

Studier i Udlandet indsaa, at vi skulde ikke konkurrere med de gamle Ostelande, men straks lægge Hovedvægten paa Produktion af fint Smør. Dette gennemførtes med saa stor Energi, at dansk Smør fra at staa lavest paa de engelske Noteringer i Løbet af 10—15 Aar kom til at staa højest.

Naar Bønderne var sene til at komme med paa et større og bedre Kreaturhold, skyldtes det bl. a., at Bøttesystemet passede ikke paa de mindre Gaarde, samt at de smaa og uensartede Varer betingede en 20—30 Kr. lavere Pris pr. 100 Pd. Smør end for Herregaardssmørret. Først Koldtvands- og Ismælkerierne muliggjorde Fremgang, og med disse Systemer begyndte ogsaa Fællesmælkerierne med sammenkørt Mælk, 1868, men den egentlige Fremgang kom dog først med Centrifugen 1878. Sammen hermed voksede Interessen for en bedre Fodring, men foreløbig praktiseredes den ikke ved Forandring i Driftssystemer, men med Handelsfoderstoffer, navnlig Klid og Oliekager. Det gav en god, men dyr Gødning, og naar hertil kom, at Fremgang i Avl og Ydeevne hos Dyrene ikke fulgte Skridt med den stærkere Fodring, samt at man havde daarlige Møddingsteder og manglede Ajlebeholdere, kan det ikke undre, at den „stærke Fodring" en Tid blev meget kritiseret. Den betalte sig sikkert ogsaa kun derved, at Forskellen i Pris paa Korn og indkøbt Kraftfoder den Gang var betydelig større end nu, og ved at Smørpriserne steg stærkt. Men anderledes blev det efter 1880, da Dansk Smør mere og mere blev en ensartet fin Vare og som saadan nok yderligere steg, men de ekstra Toppriser for fint Smør i 70erne faldt, og nu blev man tvungen ind paa det store Omslag fra ensidig Kornavl og Indkøb af Kraftfoder til at basere Husdyrbruget hovedsagelig paa det hjemmeavlede Foder, Grovfoderet, men med Tilskud af Kraftfoder for at faa det fuldt udnyttet. Det medførte en stor og ret bekostelig Driftsforandring, men til Gengæld muliggjorde det Landbruget en alsidig Produktion og gennem Overgangsformer med Indskydning af Vekselplanter eller med rene Vekselbrug at nærme sig det nu meget anvendte „frie Brug". Disse moderne Sædskifter, navnlig det frie Brug, var betinget af Gødningskraft i Jorden, men saa gav de ogsaa Landmændene Adgang til at have flere Strenge paa Buen og gjorde Landbruget langt mere bevægeligt, end det var i ældre Tid; men det frie Brug kræver dog noget Plan, og helst tillige Markregnskab, hvis man vil „huske" t. Eks., hvornaar et Stykke har faaet Gødning, og ligeledes Sædfølgen; man har kaldt det „et planlagt,

planløst Sædskifte". Udviklingen kan nu bedst belyses med nogle Tal. Værdien af vor Overskudsudførsel var i Mill. Kr. for:

	1879—82	1887—90	1900—04	1910—13
Heste og Føl	8,4	8,8	12,3	12,6
Hornkvæg.....	18,7	17,3	11,7	37,0
Andre lev. Dyr	23,2	7,9	0,0	÷0,2
Flæsk og Skinker...	2,6	22,4	68,2	135,7
Kød og Kødvarer...	÷0,1	÷0,1	11,3	18,8
Smør og Mælk	19,1	46,9	128,0	204,3
Æg	1,7	4,9	20,9	27,4
Fedt, Margarine	÷3,1	÷3,7	÷15,0	÷5,4
Huder og Skind ...	3,5	6,5	4,5	8,4
Korn og Kornvarer.	24.7	÷13,8	÷58,7	÷88,9
Foderstoffer	÷7,3	÷18,2	÷36,5	÷74,7
Frø til Udsæd	÷3,5	÷15,1	÷5,8	+4,4
Kunstgødning	÷0,6	÷1,3	÷4,3	÷15,1
Sum...	87,4	72,4	136,6	255,0

Tallene skal suppleres med, at i 1887 lukkede Tyskland for levende Svin, hvorefter Udførselen mest blev Flæsk til England. I 1892 lukkede England for levende Kvæg, hvorefter Tyskland blev Markedet, men da det fra 1897 begyndte at gøre visse Vanskeligheder, kom vi ind paa at udføre en Del som Kødvarer.

Spørges der, om dette Omslag fra Kornsalg til Salg af Fedevarer betalte sig, kan der svares, at Overskudsværdien i 1887—90 vilde være bleven 6—7 Mill. Kr. mindre, hvis det ikke var sket; men senere blev Forskellen jo langt større. Driftsforandringen i Sædskifte kom langsommere; den begyndte med Dyrkning af Roer til Vinterfoder, men de betragtedes kun som et Sundhedsfoder med 5—10 kg daglig pr. Ko som passende Ration; først da Fodringsforsøgene havde belyst Værdien sammenlignet med Korn og Oliekager, kom der Fart i Tingene. Kløver-Græsmarker udvidedes i Begyndelsen stærkt, men aftog igen, fordi man efterhaanden afløste de gamle 3—4aarige Græsmarker med 1—2aarige og dyrkede Foderafgrøder i Brakken. Tal for det dyrkede Areals Benyttelse kan derfor ikke belyse Driftsforandringen korrekt, da meget falder paa Kvalitetsforbedring; der skal kun nævnes for Aaret 1896 sammenlignet med 1919 (sidste Arealtælling), at aftaget er Korn med 5, Græsmarker med 10 og Renbrak med 70

pCt.; udvidet er Foderroer med 275, Sukkerroer med 225 og Kartofler med 90 pCt. Derimod kan Fremgangen belyses med Tal for Høstudbyttet, angivet i Mill. Afgrødeenheder[1]). Høstens Værdi er angivet i Mill. Kr., men Halm er ikke medregnet.

	1880—84	1895—99	1905—09
Kornafgrøder....	2,40	2,56	2,77
Rodfrugtafgrøder.	0,23	0,65	1,41
Høafgrøder	0,52	0,71	0,77
Ialt Enheder	3,15	3,92	4,95
Værdi (Mill. Kr.).	308	314	465

Det dyrkede Areal udvidedes fra 1866 til 1907 med 89 □ Mile og heraf alene 80 i Jylland. Hedens Opdyrkning havde man siden de første store Reformers Tid jo nok saa smaat eksperimenteret med, men først efter den ulykkelige Krig 1864, da Devisen (Valgsprog) her som paa mange andre Omraader blev: „Hvad udad tabtes, skal indad vindes", blev Sagen taget op med Kraft af Hedeselskabet 1866, og „Hedens Konge" E. M. Dalgas udfoldede en saadan Energi, at i Nutiden maa vi tage Hedens Sanger, Blicher og hans Digtning, til Hjælp for ret at danne os en Forestilling om Hedens fordums tavse, men imponerende Storslaaethed. Ved Udtørring og Mosekultur er der indvundet henholdsvis 4 og $3^1/_2$ □ Mile til Opdyrkning.

Sammen med denne Fremgang kvantitativt set fulgte en tilsvarende kvalitativ med Frøundersøgelser, Plantekultur, og Planteforædling. Begyndelsen blev gjort af E. Møller Holst, der 1871 oprettede „Dansk Frøkontrol", den nuværende Statsfrøkontrol. Dens Virksomhed er udvidet med lokale Markforsøg og med Landboforeningernes Fremavl af god Saasæd, der efter at være organiseret i 1906 førte til Oprettelse af „Danske Landboforeningers Frøforsyning". Den ringe Begyndelse til den nu saa omfattende Forsøgsvirksomhed blev gjort med Undersøgelser over Græsmarker og Ukrudt af Lærer P. Nielsen, Tystofte, der 1886 blev Konsulent og Leder af den første Forsøgsstation, samt med plantepatologiske Studier af Botanikeren E. Rostrup. Herom henvises til Afsnittet „Forsøgsvæsen".

Husdyrbruget. Med det før nævnte Omslag efter 1880 kom Fremgangen i Husdyrbruget raskere end i Agerbruget, og ogsaa her var den baade en kvantitativ og en kvalitativ. Den første kan belyses ved et Overblik over Kreaturstyrken angivet i 1000 Stkr.:

[1]) En Afgrødeenhed er 1000 Foder- el. Kornenheder.

	Heste	Kvæg	Faar	Svin	Samlet Kreaturstyrke [1])
1861...	325	1121	1749	304	2465
1881...	348	1470	1549	527	2903
1903...	487	1840	877	1457	3812
1914...	567	2463	515	2497	4875

Fra 1850 til 1914 er Kreaturstyrken steget med over 100 pCt., men Fremgangen har i Virkeligheden været langt større paa Grund af Forøgelse i Dyrenes Størrelse og Ydeevne.

For Hesteavlens Vedkommende har den jyske Hest ikke været krydset med lette Racer siden 1850, men af og til med Hingste af svær Trækrace; der kan nævnes den engelske Hingst Oppenheim 1862, som er Stamfader til Munkedalslægten, og i Nutiden Belgiere. Dog har denne Krydsning nærmest kun havt Betydning paa Øerne, hvor den jyske Hest har faaet Indpas sammen med Sukkerroedyrkning. Frederiksborgracen og andre lettere Racer er stærkest udbredt paa Sjælland, men ogsaa her er Interessen for Belgiere vokset. Avlens Ledelse ligger i første Instans hos de s. k. Hingsteskuekommissioner, men de provinsielt samvirkende Landboforeninger har tillige deres særlige Hesteavlsudvalg og Konsulenter.

I Kvægavlen fortsatte man paa Øerne den gennemførte Krydsning af den gamle Landrace med slesvigsk Kvæg, indtil den saa at sige gik op i en ny Race „rød dansk Malkerace", der kun er en Del forskellig i Størrelse og Ydeevne, ikke i Type. — I Jylland var der i Begyndelsen endnu ikke Enighed om Maalet. Efter 1865 fik vi et udmærket Kødmarked i England, som den jyske Race ikke hurtig nok kunde tilfredsstille; man begyndte da at krydse med Korthorn, men ikke altid efter Princippet, at Handyret skal være af ren Race; man kom ind paa den planløse Blandingsavl, og Skuffelserne udeblev ikke. I 1875 vedtoges det da som et Dyrskueprincip, at baade Dyr af rød og jysk Race skulde være af ren Race for at kunne præmieres. Jyderne søgte nu at udvikle en Kødrace ved Siden af deres Malkerace, men da Kødpriserne faldt, og England lukkede for levende Kvæg i 1892, blev Enderesultatet en jysk Malkerace, men i det nordlige og vestlige Jylland med en mere kødfuld Type, der udmærket egner sig til Krydsning med Korthorn; af samtlige Bedækningstyre i Jylland udgjorde i 1914

[1]) Beregnes i Statistikken efter Forholdstallene: 1 Hest = 3, 1 Stk. Hornkvæg = 1, 1 Faar = 1/6, 1 Svin = 1/4.

Korthornstyre $^1/_4$. — Fra 1881 til 1914 blev Mælkeudbyttet pr. Ko forøget med 75, Smørudbyttet med 100 pCt.

Mælkeridriften. Først Centrifugen og Andelsmælkerierne muliggjorde et ensartet Produkt „Dansk Smør", og at Bønder og Husmænd kunde faa samme Pris for deres Smør som Herremændene. I ældre Tid havde Grosserne oprettet Smørpakkerier, hvor Bønderne paa visse Ugedage kunde aflevere deres Smør for kontant Betaling; Smørret blev saa sorteret, æltet om og slaaet i Dritler, hvilket jo gav meget uensartede Varer og en lav Pris. Det første Andelsmælkeri blev oprettet i Hjedding ved Varde, men som noget nyt og uprøvet blev det en Blanding af Andels- og Fællesmælkeri, idet Bestyreren, senere Grosserer Stilling Andersen, maatte indtræde som Andelshaver med sammenkøbt Mælk fra 10 Bønder, der var betænkelige. Men det bestod Prøven, og nu „skød Andelsmælkerierne op som Paddehatte", saa at de $^3/_4$ var bygget inden 1890. Før 1878 solgtes Smørret efter ugentlige Noteringer, som angaves i Berlingske Tidende, men i dette Aar nedsatte Grosserersocietetet et Noteringsudvalg, og Københavns Notering blev efterhaanden en Verdensnotering for Smør.

Svineavlen. I 1830—40 fandtes endnu næsten overalt den gamle Landrace, der først gav slagtefærdige Svin i $1^1/_4$—2 Aars Alderen, men fra 1850 begyndte man at interessere sig for tidligere Modenhed ved Krydsning med engelske Racer. I 80'erne havde man da en Bestand, der mest var krydset med Yorkshire og Berkshire, men var uensartet og tilfredsstillede ikke det engelske Marked. Paa Forslag af Statskonsulent Mørkeberg begyndte man da i 1897 at oprette Avlscentre for Landracen, idet man vilde bevare og udvikle Landsvinets gode Egenskaber ved Renavl, men til Slagterisvin bruge enkel Krydsning med Yorkshire, hvorfor der samtidig oprettedes Alvscentre for denne Race, grundede paa de engelske Avlscentre. Denne Retning viste sig at være den rigtige; Mørkeberg oplyste i 1916, at Landsvinecentrenes Bestand hørte til 69 Familier, der kunde føres tilbage til 69 Stammødre, og at Dannelse af en virkelig Landrace er lykkedes over Forventning. Svineavlens Ledelse foregaar gennem Forsøgslaboratoriet, de samv. Andelsslagterier og Statskonsulenten i Svineavl.

I Faareavlen er efter 1860 Kødproduktion blevet Hovedsagen. Den store Tilbagegang, Statistikken viser i Faarenes Antal, skyldes Landbrugets forandrede Karakter, idet Faaret er bedst egnet til at udnytte saadan Græsning, som uden dem vilde gaa til Spilde, men der er jo ikke meget tilbage af den Slags. Til Gen-

gæld har man hævet Størrelsen ved Krydsning med engelske Faar, nemlig Oxfordshiredowns og Dishley til de større, Chiviot og Southdown til de mindre Faar. — Paa den anden Side har Gedeavlen faaet ret stor Betydning for Ejere af Smaabrug og jordløse Huse, men langt større Betydning for disse fik Fjerkræavlen, især Hønsene. For de mindre Jordbrug kan Hønseavlen ikke mere kaldes en Biindtægt, det er en af Hovedindtægterne. Antallet af Høns er siden 1888 næsten femdoblet og udgjorde i 1922 ca 19 Mill. Stkr., Udførsel af Æg er steget fra $4^1/_2$ Mill. Snese i 1888 til 37 Mill. i 1922; Udførselsværdien udgjorde i 1922 114 Mill. Kr. mod kun 36 i 1914.

De offentlige Foranstaltninger til Husdyrbrugets Fremme begyndte 1852 med en Bevilling af Staten paa 17,000 Kr. til Dyrskuepræmier, paa Betingelse af at Landboforeningerne tilskød et lignende Beløb, men først ved Husdyrloven 1887 blev Beløbet betydelig forhøjet. Ved samme Tid begyndte man at slutte sig sammen i Avlsforeninger med Stambogsføring; 1884 oprettedes den første Kvægavlsforening, og 1887 den første Hesteavlsforening. Det er jo Individerne, der ved Forgrening i Familier grundlægger Stammen, og efter Afkommet maa Stamdyrene bedømmes; dette System ledes af Statsdyrskuekommissionen 1912, der udnævnes af Landbrugsministeren, men i hver Skuekreds haves private Kommissioner. I 1895 traadte Kontrolforeninger til og muliggjorde, at der kunde medtages Bedømmelse af Dyrenes Ydelse; et sidste Led i denne Udvikling blev Kvægavlskonkurrencer, hvori deltager Stammeopdrættere, som sælger Avlsdyr og paa en Maade faar Dyrskuebedømmelsen overført til Staldene. Dyrskuerne er nu nærmest Udstillinger af Avlsdyr, der giver Oplysning om, hvor gode Dyr kan faas; offentlige Stambøger begyndte i 80'erne. Der blev senere dannet Fællesledelser af Avls-og Kontrolforeninger.

Landbrugets Organisation. I „Landøkonomisk Aarbog", der udgives ved Landbrugsministeriets Foranstaltning, gives aarlig en Oversigt over samtlige Landbrugets Organisationer, deres Adresser og Formaal, og til denne Bog skal her henvises; men et kort Overblik hører hjemme i en Bog om Landbrugets Historie.

Det kgl. Landhusholdningsselskab oprettedes som tidligere nævnt 1769, og karakteristisk for Tiden var dets første Formaal „at opmuntre ved Priser og Præmier Landmanden, Konstneren og Handelsmanden udi Hs. kgl. Majestæts samtlige Riger og Lande". Det var de gamle Tvangsforskrifter, der nu skulde afløses

ved Præmier for Landboflid, og dette Formaal har Selskabet bibeholdt til Dato, ligesom flere Fonder er henlagt under dets Administration. Dernæst medtog det Oplysningsarbejde, hvoraf nævnes dets Organ „Tidsskrift for Landøkonomi" 1831, Landbrugets Beskrivelse i 19 Amtsbeskrivelser 1826—44 (fra 1895 fortsat ved „Landbrugets Beskrivelse fra 1835 til Nutiden"), Medvirken ved Oprettelse af Landbrugsskoler m. m.; et vigtigt Led blev dets Lærlingeinstitution fra 1820. Nu drejede Selskabets Virksomhed stedse mere ind paa rent økonomiske og tekniske Omraader som Ordning af Eksportforhold, Financiering og Ledelse af Forsøgsvirksomhed i Planteavl o. a.; meget af dette gik efterhaanden over til Staten, og det samme skete med Redskabs- og Maskinprøver, der nu sorterer under „Statens Redskabsudvalg". — Her skal dog særlig fremdrages den Betydning, Selskabet har havt som Regeringens Konsulent i alle vigtige Regeringsforanstaltninger for Landbruget, baade indad- og udadtil, men da de samv. Landboforeninger var stiftet 1893, begyndte Regeringen ogsaa at raadspørge disse, og Trangen til en enkelt Centralmyndighed paa dette Omraade førte da til Oprettelse af Landbrugsraadet 1919, der sammensættes af Repræsentanter for de samv. Andelsselskaber, de samv. Landboforeninger samt Landhusholdningsselskabet. Raadets vigtigste Opgave er indadtil at varetage Landbrugets Interesser sideordnet med andre Erhvervs Repræsentationer, samt udadtil at øve Indflydelse paa Eksportforhold og holde et vaagent Øje med Udlandets Markedsforhold og saadanne politiske Forhold, som kan interessere det danske Landbrug; her under kommer da vort Konsulentvæsen i Udlandet. Ved Tilskud af interesserede Andelsselskaber dannes et Arbejdsfond, over hvis Renter Raadet disponerer, og det udsender aarlig under Navn af „Landbrugsraadets Meddelelser" Indberetninger og Oversigter om udenlandske Forhold af Interesse for Landboforeningernes Medlemmer; endvidere udsender det særlige Afhandlinger.

Landboforeningernes Virksomhed kan i Korthed siges at have været ganske tilsvarende Landhusholdningsselskabets, men indenfor lokale Omraader; men hertil kommer en Mængde specielle Ting som Indkøb af Redskaber til Uddeling og Avlsdyr til Bortauktionering, Afholdelse af Dyrskuer, Afkomsundersøgelser og Kvægavlskonkurrencer, Oprettelse af Avlscentre og Avlsforeninger — samt lignende Ting paa Planteavlens Omraade: Anlæggelse af Forevisningsmarker og lokale Markforsøg, Fællesindkøb og Undersøgelser af Frø, Fremavl af Sædekorn, Præmiering

af hele Markbrug etc. Landboforeningerne har deres „staaende Udvalg" til mange af disse Ting, og da meget, baade paa Husdyr- og Planteavlens Omraade, havde mere end snæver lokal Interesse, sluttede de sig sammen, først i 4 provinsielle Fællesforeninger og lidt senere til en stor Samvirksomhed, der med nogen Omorganisation 1912 nu kalder sig de samv. danske Landboforeninger. — Om „Ungdomsudvalg" se Side 84.

De mindre Jordbrugeres faglige Interesser varetoges oprindelig af Landboforeningerne gennem særlige Husmandsudvalg eller Oprettelse af Sogneforeninger, men fra 1900 organiserede Husmændene sig gennem Lokalforeninger til 2 Samvirksomheder, en for Jylland og en for Øerne, og herfra igen til de samv. danske Husmandsforeninger 1906. Paa de tekniske Omraader samarbejder de nu med Landboforeningerne, men de har tillige sociale Formaal. En Forening med erhvervsøkonomiske Formaal, og for alle interesserede, dannedes 1917 under Navn af Dansk Landmandsforening. — Havebruget har tilsvarende Organisationer som de foran nævnte og fra 1900 samvirkende under de samv. danske Haveselskaber.

Hedeselskabets Hovedformaal er de jyske Heders Frugtbargørelse ved at befordre Engvanding, Skov- og Læplantning, Anlæg af Veje, tilvejebringe Oplysning om Grundvandets Dybde og Mergelforhold, samt fremme Mosernes Opdyrkning baade i Jylland og paa Øerne; det har faste Forsøgsstationer ved Herning og Moseprøvestationer rundtom i Landet, og det yder enhver, som ønsker det, Assistance ved Plantning, Mose- og Engkultur m. v. Sammen hermed kan nævnes de samv. Plantningsforeninger 1902, der har til Formaal at fremme Læ- og Smaaplantninger omkring Gaarde og Huse. Endvidere har „Danmarks geologiske Undersøgelse" fra 1911 oprettet en Afdeling for Mergel- og andre Jordbundsundersøgelser.

Forsøgsvæsen. For Planteavlens Vedkommende er de faste Forsøgsstationer alle Statens, enten saaledes at Staten ejer dem eller har lejet Arealerne; herunder hører Moseforsøgene ved Tylstrup. Tillige har Staten ambulante d. e. bevægelige Rodfrugt-Marsk-, Ukrudts- og plantepatologiske Forsøg. Alt dette administreres under Statens Planteavlsudvalg 1898, og til kemisk-bakteriologiske Undersøgelser samt Bakteriekulturer oprettedes 1909 Statens Planteavlslaboratorium i Lyngby. — Forsøgene i Husdyrbrug sorterer under Landbohøjskolens Forsøgslaborato-

rium, der oprettedes 1883 efter Forslag af N. J. Fjord, som fejrede sin største Triumf paa Fodringsforsøgenes Omraade. Det har en dyrefysiologisk og en kemisk Afdeling samt ambulante praktiske Forsøg omkring paa Gaarde. Forsøgene har mest omfattet Mælkeri-, Fodrings- og Raceforsøg, og for Svinenes Vedkommende er hertil knyttet 3 Forsøgsstationer i Provinserne. I 1917 fik Laboratoriet en betydelig Udvidelse, idet Statens Gaarde Faurholm og Trollesminde knyttedes til Husdyrbrug- og Mælkeriforsøgene, og der sluttelig i 1923 oprettedes et Forsøgsmælkeri. Naar undtages Tuberkulosen er Bekæmpelse af smitsomme Sygdomme siden 1896 henlagt til Landbohøjskolens Serumlaboratorium. Forsøgene i Husdyrbrug varetages af Statens Husdyrudvalg 1919, og i 1921 blev tillige nedsat et Udvalg for kombinerede Planteavls- og Husdyrbrugsforsøg.

Landbrugets Andelsforetagender. Medens Fællesdrift med Andelsudbytte er af gammel Dato, kan Selskaber efter rene Andelsprincipper dateres fra 1843, da fattige Vævere i Byen Rockdale, Nordengland, stiftede den første Indkøbsforening efter følgende Principper: Kapitalen skaffes ved Laan, for hvilke Medlemmerne hefter solidarisk; Varerne uddeles til alm. Handelspris og mod kontant Betaling; Overskuddet fordeles i Forhold til Indkøbet; Medlemmerne faar lige Indflydelse med hver en Stemme. Væverne vidste næppe, hvorfra de skulde faa det ugentlige Indskud af 15 Øre pr. Mand for at kunne begynde om et Aar med lidt Hvedemel, Sukker og Smør, men fra denne fattige Begyndelse udgik „Tidens største sociale Vidunder", og efter de nævnte Principper oprettedes 1866 den første danske Brugsforening paa Initiativ af Pastor H. C. Sonne, Thisted. Brugsforeningerne var til at begynde med en Bybevægelse, men under Landbrugets kritiske Stilling 1880—1900 fik de en saadan Udbredelse paa Landet, at de i Danmark nærmest har faaet Karakter af Landboforetagender. De har ikke været baseret paa Købepligt, men paa at købe *en gros* og sælge til alm. Handelspris; Forskellen paa Storhandelens og Detailhandelens Pris bliver da Fortjenesten, og af denne dækkes først Udgifterne, sammen med at en Part henlægges til Dannelse af et Reservefond, medens Overskuddet fordeles efter Medlemmernes Kontrabøger i Forhold til Indkøbet. Foreningerne sluttede sig snart sammen i Fællesforeninger, og i 1896 dannedes Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger, der nu omfatter ca. 1600 Lokalforeninger. Denne store Forening voksede

sig snart stærk nok til at blive sin egen Fabrikant og Leverandør, først med en Mængde industrielle Foretagender, men o. 1900 begyndte den at tage nogle af Landbrugets Opgaver op: Stamfrøavl og Fremavl under Kontrol; i 1913 udvidedes dette til en Sammenslutning med det i 1906 oprettede Selskab „Danske Landboforeningers Frøforsyning", saaledes at Avlen udføres alene af Frøavlsselskabet, Detailsalget alene af Fællesforeningen, der dog beholdt Retten til at drive Stamfrøavl. Denne Virksomhed sorterer under et af Landbo- og Husmandsforeninger nedsat Kontroludvalg, og herved er der sikret baade Forbrugere og Avlere en rationel Avl, Rensning og Afsætning af Frøet.

De rene Andels-Produktionsforeninger er af dansk Oprindelse og begyndte som før nævnt med Mælkerier 1882. Foruden paa forannævnte Principper er de baserede paa Leveringspligt og nogle, navnlig Indkøb af Landbrugets „Raastoffer", tillige paa Købepligt. Kapitalen tilvejebringes hovedsagelig ved Laan paa solidariske Garantibeviser, medens der ved langsomme gradvise Indbetalinger søges dannet et tilstrækkelig stort Reservefond. Dette er dog ikke beregnet paa at dække Tab ved Driftsforandringer, og inden Overskud udbetales, beregnes derfor en Part til Afskrivning paa Anlæg og Ejendele. Ofte har Andelsforeninger været dannet paa Perioder, efter hvis Udløb Selskabet forudsættes opløst, og dets Ejendele vurderes til Salg, men kan da købes til Vurderingssummen, hvis Medlemmerne tegner sig for en ny Periode.

Med Dannelse af Andelsforeninger har altid været fulgt det Princip ikke at konkurrere med privat Foretagsomhed, hvor saadan gør ligesaa god Fyldest, men kun gribe til dem, naar særegne Omstændigheder kalder. Den raske Opblomstring af Andelsmælkerierne er noget temmelig enestaaende i dansk Landbrug, men her var ogsaa den næsten tvingende Grund, at endnu i 1882 var Forskellen i Prisen paa Herregaards- og Bøndersmør 25 pCt. Det kan ikke omdisputeres, at det var Andelssystemet, som hjalp Landbruget lempeligt over en haard Krise og gav det et Forspring paa Verdensmarkedet med ensartede og fine Kvaliteter. Med Mælkerierne fulgte snart „Mejeriforeninger" til at varetage økonomiske Interesser som Indkøb af Mælkeriartikler o. a.; de sammensluttedes 1899 og omorganiseredes 1912 til „de danske Mejeriers Fællesorganisation". Den udarbejder nu aarlig en Mejeridrifts- og Smørprisstatistik og nedsatte et Udvalg til at ansætte en Smørnotering, der kunde vise de virkelig paa Markedet betalte Priser; der havde længe været Misfornøjelse med, at Københavns Notering ikke

angav den virkelige Markedspris, men at Grossererne stadig kunde give Overpriser, uden at det kunde kontroleres, at det skyldtes nogen virkelig Kvalitetsbetaling. Sammen med, at Landmændene lavede konkurrerende Smøreksportforeninger, lykkedes det at bedre dette Forhold.

Det næste Skridt var Andelsslagterier [illegible]; de skyldtes Misfornøjelse med det private Opkøb og de af private Slagterier betalte Priser, men de fik en ret lang og haard Kamp at bestaa. Hertil bidrog, at vi den Gang arbejdede for 3 Markeder, et engelsk, et tysk og et dansk. Tyskland havde nok lukket 1887 paa Grund af Svinepest ved København, men havde aabnet igen 1890; først da det paany lukkede 1895, og denne Gang øjensynlig begrundet i tysk Agrarpolitik, blev Maalet med vor Svinerace mere enkel, nemlig letfedede Svin til England. Fra 1900 kom der da Fart i Slagterierne, men de fik endnu en Kamp at bestaa om Flæskehandelen. Der var i London dannet en „Flæskering", som tiltog sig Monopol paa at handle med de danske Slagterier og beregnede sig ublu Avance. Det lykkedes at bryde Ringen efter nogle Kampe, der førte til Stiftelse af „Dansk Bacon Compagni" 1912, men det maatte laves som et Andelsforetagende i Danmark og et Aktieforetagende i London, da engelsk Lovgivning ikke kendte „Andelsselskaber". — Lignende Genvordigheder var der med Æggene, der en Tid udførtes i saa yderst slet Tilstand, hengemte og usorterede, at Markedet truede med at ødelægges; det lykkedes efter energisk Arbejde at hindre det ved Oprettelse af „Dansk Andels-Ægeksport" 1895.

Den raske Fremgang i vore Fedevarers Kvalitet førte til Lovgivning om beskyttende Varemærker (Lurmærket) 1911 og samtidig Oprettelse af Avls- og Kontrolforeninger, ligeledes som rene Andelsforeninger; men disses Betydning hører saa specielt hjemme i Husdyrlæren, at det her kan forbigaas. Overhovedet er der ikke i saa lille en Bog Plads til at omtale de mange Andelsforetagender, som efterhaanden fremstod; der skal endnu kun nævnes, at Foderstof-Indkøbsforeninger begyndte 1898 for at bryde Ringdannelse i Foderstofhandelen, og at „Dansk Andels-Gødningsforretning" oprettedes 1916 under Krigen, fordi det danske Gødningskompagni havde forlangt, at dets Kunder skulde binde sig til at købe i 5—10 Aar for overhovedet at faa Kunstgødning. Ogsaa paa Eksport- og Forsikringsvæsenets Omraade har Andelssystemet udrettet en Del, navnlig angaaende Kreaturer.

Til at varetage Samarbejde mellem Andelsforeningerne ned-

sattes 1899 et Andelsudvalg, men denne Sag udvidedes i 1917 til Stiftelse af de samv. danske Andelsselskaber. Andelsudvalget, hvori alle deltagende Organisationer er repræsenterede, fungerer som Bestyrelse og vælger af sin Midte for et Aar en Formand, 2 Næstformænd og et Forretningsudvalg. — Til at financiere Andelsforetagender oprettedes dernæst i 1914 den danske Andelsbank. Dens Formaal er at drive Bankvirksomhed af enhver Art for Bankens Andelshavere, der foruden Andelsforeninger og Sparekasser kan være personlige Medlemmer, som gennem Dannelse af s. k. „Bankforeninger" paa mindst 5 Mand tegner sig for Andele. Hver Andel er paa 500 Kr., og det samlede Kapitalbeløb fastsættes af Banken paa Grundlag af de andelshavende Foreningers Omsætning. Andelshaverne hefter kun for Bankens Forpligtelser med de tegnede Andele og faar Del i Bankens Overskud efter deres Omsætning med den. — I Tilknytning til Andelsbanken begyndte man 1915 at oprette Andelskasser, særlig med det Formaal at skaffe Medlemmerne Driftskapital uden særlig Kaution. Dette opnaas ved, at de kun omfatter lokalt begrænsede Omraader, hvor der kan haves snævert Kendskab til Laantagernes Stilling og Soliditet. Medlemmernes Tilgodehavende el. Skyld fra de respektive Andelsforeninger kan overføres fra deres Konti i Kasserne til Foreningens Konti og omvendt, saa at kontante Betalinger afløses af et System, og Kasserne modtager Medlemmernes Kapital til Forrentning og stiller sig i den daglige Omsætnings Tjeneste ved at søge udviklet Brugen af Checks og Girosystem (Overførelse fra en Mands Konto til en andens Konto i Bankbøgerne). Endelig beskæftiger de sig med visse Grene af Bankvirksomhed, og kun aktive Medlemmer d. v. s. saadanne, som solidarisk hefter for Kassernes Forpligtelser, har Stemmeret paa Generalforsamlingerne, men passive Medlemmer har Adgang til dem. Andelskasserne vil vistnok afløse de forud eksisterende „Forskudsforeninger", der siden 1916, da Statstilskuddet skulde være indbetalt, har været paa Retur.

Landbooplysning og Skoler. Med den almindelige Valgret og borgerlige Ligestilling, Grundloven indførte, følte der Trang til en videregaaende Folkeoplysning, end Almueskolen kunde give. Friheden er i og for sig et Gode, men Samfundspolitik bunder psykologisk set i Selvopholdelsesdriften, og skal den ikke udarte til Klassekampe og rene Madspørgsmaal, kræves der en vis aandelig Dannelse, som kan føle med andres Interesser under Hensyn til

det almene Vel; og hertil kræves igen et vist Fond af almene Kundskaber. Grundtvig udkastede da Tanken om en almindelig Folkehøjskole med Undervisningen fortrinsvis bygget paa vort Fædrelands Historie og anden kulturel Udvikling. Højskolen begyndte i Rødding (Sønderjylland) 1844; i 1856 kom Grundtvigs Højskole i Lyngby, men det var dog navnlig efter Krigen 1864, at Bevægelsen tog Fart. Folket var en kort Tid som lamslaaet efter Ulykken, og mange tvivlede om, at Danmark kunde bestaa med saa lille et Statsomraade. Men saa blev der mindet om det engelske Fyndsprog „never give up", d. v. s. aldrig give fortabt. Det værste af alt vilde være Selvopgivelse, og det var ikke blot paa materielle Omraader, at Mænd som Tietgen, Tesdorpf og Dalgas førte an, der kom Førere ogsaa paa de aandelige Omraader; den nationale Skole i Rødding omplantedes til Askov paa den anden Side Grænsen, og saa fortsattes der. En Frugt af Højskolen har været Biblioteker, Foredragsforeninger, Forsamlingshuse o. a. m. — Uafhængig af Højskolebevægelsen havde Landmændenes Trang til en bedre Ordning af den theoretiske Undervisning givet sig Udslag i Oprettelsen af den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole 1858, der bl. a. nu gav Uddannelse af Landbrugslærere, og paa Grundlag af disse 2 Bevægelser voksede de nye Landbrugsskoler frem, idet de optog noget af Højskolens særegne Undervisningsmetode; den første var J. C. la Cours Skole i Lyngby 1867. Skolernes Indflydelse kan ikke maales med Tal, men forlængst er den anerkendt ikke blot her hjemme, men ogsaa i Udlandet, hvor Skolerne har faaet Efterligninger, og naar Udlændinge kommer hertil for at studere dansk Landbrug, undlader de ikke gerne at besøge vore Skoler. Til Fagskolerne er der i den nyeste Tid kommen Husholdningsskoler for Kvinder, og Skolebesøget var:

	Skoler:			
	Højskole:		Landbrugsskole:	Husholdningsskole:
	Karle	Piger	Karle	Piger
1874—75...	2159	1218	255	—
1910—11...	3610	3104	1361	—
1920—21...	2671	2990	1988	333
1922—23...	2314	2832	1726	399

Sammen med Skolerne skal nævnes, at Landboforeningerne i de senere Aar har nedsat „Ungdomsudvalg", hvis Opgave er at søge Landboungdommen dygtiggjort baade i Theori og Praksis, navnlig

det sidste, ved Afholdelse af Konkurrencer i Jorddyrkning, Pløjning, Roeudtynding, Forspænding af Heste m. m. Det er navnlig fra Amerika, at Agitationen paa dette Felt har bredt sig, og Arbejdet er taget op i mange Landboforeninger Landet over.

Landarbejderne. Arbejdslønnen spiller en stor Rolle i Landbrugets Driftsøkonomi, men da Landarbejderne er Landbrugets uundværlige Medhjælpere, skal Sagen her mere belyses ud fra Arbejdernes økonomiske Stilling. Et Erhverv er ikke interesseret i den lavest mulige Arbejdsløn; det er nævnt Side 52, at der efter de store Reformer opstod et Landproletariat, men der lyder ogsaa fra den Tid stærke Klager over den mindre gode Arbejdskraft, som udgik fra de daarligt stillede Hjem. Til Belysning af Arbejdsfortjenesten har V. Falbe-Hansen i sit Skrift: „Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne" bearbejdet et Materiale, som er fortsat af Statistisk Bureau. Bearbejdelsen er foretaget paa ensartet Grundlag, og et Aar er regnet til 300 Arbejdsdage. En Daglejers Aarsfortjeneste paa egen Kost skal her sammenstilles med Aarsløn for Karle og Piger, altsaa Tyendeløn men bortset fra Kosten:

	Dagleje egen Kost	Tyendeløn Karle	Piger
1872...	407 Kr.	126 Kr.	69 Kr.
1888...	444 -	158 -	110 -
1905...	593 -	279 -	173 -
1915...	850 -	441 -	264 -
1918...	1450 -	649 -	346 -
1921...	2293 -	970 -	612 -

Uafbrudt, som Tallene viser det, var Fremgangen just ikke, og til den fulde Bedømmelse af Fremgangen for Arbejderne og af den Byrde, Lønnens Udredning har været for Landbruget, maa der tillige tages Hensyn til Livsfornødenhedernes Pris. Dette er af Falbe-Hansen indført paa den Maade, at man beregner Udgiften til en Landarbejders vigtigste Livsfornødenheder, nemlig $6^1/_2$ Td. Rug, $2^1/_2$ Td. Byg, 75 Pd. Smør og 125 Pd. Flæsk aarlig, og naar denne Sum fradrages Aarsfortjenesten, bliver der til Rest til andre Livsfornødenheder, angivet i pCt af Lønnen:

	1872	1888	1905	1915	1918	1921
Kr.	93	233	352	446	904	1612[1])
pCt. af Løn...	38	54	61	53	62	70

[1]) Beregnet af Forfatteren efter Gennemsnitsnoteringer.

Sammenlignet med ældre Tid er dog at mærke, at Landarbejderne, navnlig Tyendet, fik en ikke ringe Del af deres Løn i Form af Husflidsprodukter som Vadmel og Lærred, samt andre Naturalier, hvilket nok blev givet som frivillige Gaver, men ikke opfattedes som Almisse; Forholdet mellem Tyendet og Husbond var patriarkalsk. I Grundforbedringernes Tid var der rigeligt Arbejde, men derefter kom en Periode med megen Arbejdsløshed under høje Varepriser, og der skete nu stærk Udvandring, navnlig til Amerika; i Tiaaret 1874—84 udvandrede t. Eks. 75,000 Personer. Dette afløstes under Byernes Opgangsperiode 1880—1900, hvor Landbruget havde ondt ved at konkurrere med Byernes Arbejdsløn, af en stærk Indvandring fra Land til By, og sammen hermed blev de gamle patriarkalske Forhold mere og mere løse. Landmændene havde intet imod en mere fast akkorderet Arbejdstid og fulgte efter Evne med i Lønnens Stigning, men at faa daarligere Arbejde i Tilgift syntes man mindre om. I 90'erne diskuteredes da meget at gøre Arbejderne mere interesserede i Driftsudbyttet, nogle forsøgte endog at lønne dem med Andel i dette, men praktisk Betydning fik det nærmest kun i Roemarkerne og med Kreaturernes Pasning; man maatte vende Blikket mod at gøre dem interesserede ved at aabne dem Adgang til Jord og de Side 67 omtalte Jordlove har jo ogsaa stedse mere faaet Karakter af sociale Love. Af humane Love kan Lovene om statsanerkendte Sygekasser, tvungen Ulykkesforsikring og Hjælpekasser siges i særlig Grad at komme Arbejderne tilgode. Endelig skal nævnes Loven om offentlig Arbejdsanvisning i 1913, der sigtede til at hjælpe overflødig Arbejdskraft i Byerne tilbage til Landet; der er noget usundt i permanent Arbejdsløshed i Byerne, samtidig med at Landbruget har for lidt Arbejdskraft; det maa ikke overses, at om end Lønnen er højere i Byerne, er Bylivet ogsaa dyrere at leve; ved Uddeling af Aldersrente beregnes Pengenes Købeevne efter Forholdstallene 60 : 80 : 100 henholdsvis paa Landet, i Provinsbyer og i København; før 1914 var det som 75 : 87 : 100.

Ejendomspriser og Prioritetsgæld. Den Opgang, som fulgte efter Krisen 1820, varede i 50 Aar, og det er nævnt, at Prioritetsgælden indtil 1850 udgjorde kun 33 pCt. af Ejendommenes Handelsværdi. Det er ekstraordinært lavt, og det ændredes ogsaa efterhaanden ved Ejendomsomsætningen gennem Arv og Køb. Bekostninger og Kapitaler, der anbringes i en Ejendom, gaar op i Ejen-

dommens Værdi, og Ejendomspriser er derfor et ganske godt Udtryk for den samlede Kapitalværdi, men som før nævnt ikke fuldt paalideligt. Naar en Opgangsperiode har varet en Tid, stiger Omsætningen af Ejendomme, idet der bliver Købelyst og Efterspørgsel; Sælgeren er da ikke bange for i Salgssummen at beregne sig en kapitaliseret Part af den forventede Fremtidsstigning, og Køberen gaar ind herpaa i Tillid til Fremtiden. Da nu Konjunkturstigningen i Periodens Slutning altid er aftagende, fører Overspekulationen til for høje Ejendomspriser i Forhold til Forrentningsevnen, og yderligere forværres dette, naar Nedgangen kommer. Saa forringes jo nemlig Ejernes Nettoformue, men saa holder de ogsaa igen med Salgspriserne i Forventning om, at Uvejret kan drive over. Eksempelvis begyndte Krisen 1880 i Virkeligheden 1876, men først efter 1884 kom det store Prisfald paa Hartkornet, ja i Jylland vedblev Priserne endog at stige indtil dette Aar. Da nu en Del af Ejendommenes Værdi altid er Gæld, bliver Ejendommene i saadanne Perioder overprioriterede, ikke fordi Landmændene er blevne mere letsindige til at gøre Gæld, thi det ligger i Prioritetsgældens Natur at den holder sig gennemsnitlig omkring en vis Procent af Værdien, naar der kun kan laanes indtil en vis Brøkdel af Ejendommenes Taksationsværdi, og den var ogsaa i 1870—84 kun 42,7 pCt. af denne; men paa Grund af den s. k. „Overspekulation" vækker Prioritetsgælden stundom Bekymringer.

Til Belysning af disse Forhold har Nød- og Tvangssalg kun ringe Betydning; kun de s. k. „frie Salg" har Værdi. Man holder yderligere af ved statistisk Oversigt at udsondre den „faste Kapital", Jord og Bygninger, fra den „rørlige Kapital", Besætning og Inventar. Den rørlige Kapital skal jo nemlig ikke alene forrente sig selv, men ogsaa den faste. Det kan t. Eks. meget godt betale sig at bygge gode Stalde, hvis Besætningen er stor og god nok til at forrente Bygningskapitalen, medens det ikke kan betale sig at bygge dyre Møddings- og Redskabshuse. De gamle Møddinghuse er gaaet ud af Sagaen, men om Redskaber og Maskiner skal bemærkes, at de udgør i Nutiden en saa stor Kapital, at det saare ofte — hvis man ikke har andet Husrum — kan betale sig at bygge et særligt Hus til at beskytte dem mod Væde og Rust. Paa alm. sjællandske Bøndergaarde udgjorde Landbrugsmaskiner 1910—13 fra 223—362 Kr. pr. Td. Hartk.[1]) og 40—43 pCt. af den samlede Inventar-

[1]) Prisstigningen paa Redskaber og Maskiner under Krigen og indtil 1920 kan regnes 200 pCt.; derefter et Fald ned til godt 100 pCt. mod Førkrigstiden.

værdi. I Kr. var Ejendomspriser og Prioritetsgæld pr. Td. Gaardhartkorn:

	Jord og Bygning	Besætning og Inventar	Ialt Kr.	Gæld pCt.
1880—84 ...	6563	729	7292	40
1895—99 ...	5230	989	6219	55
1905—09 ...	6126	1847	7937	52
1910—13 ...	7227	2202	9439	47

Man kan af Tallene se, at efterhaanden som Ejendommene stiger efter Krisen, nærmer Prioritetsgælden sig igen de normale 43—45 pCt. Man forlanger almindelig som tilfredsstillende Gennemsnitsudbytte, at Ejendomme skal kunne forrente deres Kapitalværdi med almindelig Bankrente (efter Diskontoen), hvorved før 1914 forstodes 4 à 5 pCt. Det kunde de ikke i det Tidsrum, som nu skal omtales.

Krisen 1880—1900. Den Nedgang, som begyndte 1876, havde andre Aarsager end Krisen 1820 og kom ikke nær saa voldsomt, men der er dog flere ret interessante Berøringspunkter, baade i Aarsager og i Krisens Udvikling. Saaledes kan straks nævnes en stærk Stigning i Pengenes Værdi efter Guldmøntfodens Indførelse 1873.

Ved Guldmøntfod forstaas, at kun Guld er lovligt Betalingsmiddel, undtagen naar det gælder smaa Beløb; efter Møntloven 1873 er ingen pligtig i én Betaling at modtage større Beløb i Skillemønt end 20 Kr. i større Sølvmønt (En- og Tokroner), 5 Kr. i mindre Sølvmønt og 1 Kr. i Broncemønt, undtagen naar det gælder kommunale Afgifter. Guldmøntfod gennemføres paa den Maade, at alle, som ejer Guld eller Guldsager, kan mod en ringe Betaling faa det præget til Mønt paa Statens Møntværksteder; derved bevarer Pengene samme Værdi som Guld i Form af Smykker og Nyttegenstande. Efter Møntloven skal der 124 Tyvekroner og 248 Tikroner til 1 kg fint Guld.

Medens Forholdet mellem Guldets og Sølvets Værdi i 1873 var som 1 : 15½, var det 1893 gradvis ændret til 1 : 28; det blev beregnet som et Gennemsnit for 100 af de vigtigste Varesorter, at sattes Værdien i 1850 til 100, var den i 1873 133, men i 1886 igen 104. Men den væsentligste Aarsag til Krisen — og almindelig for hele Europa — var, at den stærke Udvikling af Trafikmidlerne havde muliggjort de oversøiske Lande at paatvinge det europæiske Landbrug en overmægtig Konkurrence og underbyde dets Produkter paa dets eget Marked. En Hvedepris af 28 shilling i London 1890 kunde

give amerikanske Landmænd samme Nettogevinst som 50 sh. 20 Aar i Forvejen, fordi Fragtpriserne var faldet i Forhold dertil. Flere europæiske Lande beskyttede nu deres Landbrug med Toldmure og andre prohibitive Forholdsregler; men noget saadant kunde ikke gavne det danske Landbrug, hvis Hovedmarked var Verdensmarkedet. Det blev ganske vist nok diskuteret, men det store Flertal af Landmændene valgte at tage Kampen op paa Frikonkurrencens og Frihandelens Grund, og Udgangen blev da ogsaa, at da Krisen var overstaaet, stod Landbruget saa meget mere konkurrencedygtigt overfor sine Medbejlere paa Verdensmarkedet. Thi netop i denne Periode er det, at Andelsmælkerier, Slagterier, Indkøbs- og Eksportforeninger, Sukkerfabrikker etc. rejser sig Slag i Slag. Men i det Omfang, det skete, vilde det dog ikke være lykkedes, hvis ikke Prisfaldet denne Gang var kommet langsommere og mere uensartet end i 1820. Medens Kornvarer faldt med 30 pCt og Kødvarer med 25—30, faldt Flæsk kun med 15, og Smør og Æg steg endog med 12 pCt. Disse Tal er nok til at forklare, hvorfor man navnlig slog ind paa Mælkeridrift med det tilhørende Svinehold.

De Landmænd, der ramtes haardest af Krisen, var ligesom i 1820 dem, som havde købt for dyrt og med for lille Driftskapital, og dernæst de s. k. „Fremskridtsmænd", for saa vidt som de havde bundet større Kapitaler i deres Ejendommes Forbedring, end der nu kunde forrentes; thi medens Kapitalen steg med Pengenes Stigning, faldt Jordrenten. Men i Modsætning til Krisen 1820, der navnlig raserede de magre jyske Jorder, gik det denne Gang værst ud over de gode Kornjorder; Lolland og Koldingegnen opviste det største Antal Fallitter. Sammenhængen var jo, at her var Driften mest ensidigt baseret paa Kornsalg, medens den paa de magre Jorder var overvejende baseret paa Husdyrbrug; men forøvrigt er de gode Jorder altid mest udsatte for Overspekulation og Overprioritering i gode Tider, netop fordi de med det større Udbytte af Jorden i saadanne Tider kan bære en større Gældsbyrde. Af Jordbundsklasser gik det mærkelig nok stærkest ud over de middelstore Jordbrug paa 4—12 Tdr. Hartk., man har ment, fordi de mindre end de meget store Gaarde kan udnytte Maskinkraft; dette er dog sikkert efterhaanden udvisket ved Oliemaskiner, Elektricitet, Andelsdrift o. a., og overhovedet kan det siges, at med den flersidige Produktion staar Landbruget nu bedre rustet end fordum, thi mislykkes en enkelt Spekulation, lykkes maaske de andre.

Opgangen efter 1900. Landbrugets Rentabilitet. Fra Slutningen af 90'erne begyndte en almindelig Bedring i Konjunkturerne, som maa tilskrives stigende Befolkning og Købeevne, idet den stærke Strøm fra Land til By havde udvidet Markedet for Landbruget, ogsaa de oversøiske Konkurrenters egne Hjemmemarkeder. Men til Prisstigningen bidrog ogsaa et Fald i Pengenes Værdi, efter at man ved Cyanidbehandlingen havde lært at udvinde Guld af mindre guldholdige Mineralier. Landbruget kom nu ind i en rolig Udvikling med jævn og stadig Stigning til 1914.

Medens der ikke hidtil havde foreligget meget regnskabsmæssigt Materiale til Belysning af Landbrugets Rentabilitet, breder Interessen for Regnskabsføring sig meget stærkt i dette Tidsrum. Hertil bidrog naturligvis Skattelovene 1903, der gjorde Landmændene direkte interesserede i at føre Regnskab, men Interessen er af ældre Dato. Den kan føres tilbage til 1860—70, da Prof. Segelcke bistaaet af nogle større Landmænd indførte Regnskab i Mælkeribruget. Herfra gik Interessen videre til Opgør over den samlede Bedrift, men først under Krisen blev den almindelig blandt alle Landmændene. I Midten af 90'erne udsatte Foreningen af jyske Landboforeninger en Præmie for den bedste Regnskabsbog og tillige en Præmie for Angivelse af den bedste Metode til at faa Regnskabsføring almindelig udbredt. Forstander S. C. A. Tuxen, Malling, vandt begge Præmier og angav som Metode de vandrende Landbrugskursus, hvis Ophavsmand i Danmark han er. Staten gav Tilskud til Kursusene paa Betingelse af, at Bogholderi medtoges som Fag, og Ideen slog ypperlig an, men efterhaanden drejede Regnskabsføringen ind i et andet Spor. Der blev oprettet private Bureauer, hvortil Landmændene kunde indsende Regnskaber til regnskabsmæssig Opgørelse; videre tog Landboforeninger sig af Sagen ved at oprette „Regnskabskredse" med dertil ansatte Konsulenter. Men indtil 1914 forelaa endnu kun spredt Materiale til Belysning af Landbrugets Rentabilitet i Almindelighed. Efter O. H. Larsen: „Landbrugets Historie og Statistik" skal her anføres Resultater fra 10 Landbrug i Kolding Herreds Landboforening. Tallene er angivne i Kr. pr ha:

	Drifts-udbytte	Netto-udbytte	Forrentning i pCt.
1911—12...	122	77	4,5
1912—13...	131	86	5,1
1913—14...	151	106	6,2

Den gennemsnitlige Forrentningsprocent er her 5,3; 21 Landbrug i Københavns Amts Landboforening viste som Gennemsnit af 1913/14 5,2 pCt. Men disse Resultater maa antages over Landbrugets alm. Gennemsnit.

I 1918 oprettedes Det landøkonomiske Driftsbureau i København med det Formaal, at Regnskaber fra Landbrug af forskellig Størrelse, Godhed, Beliggenhed og Driftstype kunde bearbejdes og Resultaterne offentliggøres til Nytte og Vejledning for flere end de regnskabsførende Landbrug. Hertil indsendes nu Regnskaber fra Regnskabskredse rundt om i Landet, og fra de senere Aar haves altsaa et mere omfattende Materiale til Belysning af Landbrugets Rentabilitet i Almindelighed.

Landbruget efter 1914.

Genoprettelse af Landbrugets Status. Historien har vist, at der er en økonomisk Bølgegang i Op- og Nedgangsperioder („gode" og „daarlige" Tider), som under rolige Forhold har en Tendens til at skifte fra Land til By, men Kriser kan ogsaa indtræffe samtidig for Landbrug og Byerhverv. Da Verdenskrigen udbrød 1914, stod Landbruget paa en Bølgetop med en gennemsnitlig Forrentningsprocent af 4—5 pCt. og sikkert for den bedste Halvdel lidt over Diskontoen. Hvor vidt Landbruget atter var paa Vej mod en Bølgedal, kan ikke bagefter vides, thi som et Uvejr drev Krigen Bølgen op i en voldsom Højde for derefter at kaste Landbrugets Produktions- og Afsætningsforhold ud i en „Brænding", en saadan Forstyrrelse i den hidtil rolige Udvikling, at vi endnu ikke med fuld Ret kan siges at være komne ind i roligt Farvand. Til Belysning af disse Forhold skal først efter Statistikken anføres nogle Forholdstal for det almindelige Prisniveau. Hvis Prisniveauet som Gennemsnit af Tiaaret 1891—1900 sættes til 100, saa var det i Aarene:

1880 : 120	1912 : 131	1918 : 392
1890 : 109	1914 : 145	1919 : 421
1895 : 92	1915 : 184	1920 : 503
1900 : 110	1916 : 244	1921 : 288
1910 : 120	1917 : 322	1922 : 220

Det bratte Fald efter 1920 skyldtes et udefra kommende Fald i Verdensprisniveauet, og for det almindelige Prisniveau i Danmark blev Faldet 42 pCt., men for Landbruget blev det som Gennemsnit af dets vigtigste Produkter kun 35 pCt. Denne Forskel, der straks peger paa, at Krigen drev Priserne paa Landbrugets Udgiftsside højere op end paa Indtægtssiden, maa vel nærmest tilskrives, at Landet under Krigen maatte klare sig med smaa Tilførsler, at dets Jordbund ikke har mange Hjælpekilder ud over Landbruget, og at for Landbrugets Varer som Helhed betragtet var Verdensmarkedet ikke den prisregulerende Faktor før efter 1920. Krigstidens prisregulerende og rationerende Foranstaltninger kan imidlertid ikke væsentlig medtages i denne kortfattede Bog, da det er vigtigere at se paa Landbrugets Udvikling og Stilling i Efterkrigstiden.

Stor Betydning for Afsætningsforholdene fik det, at det var vore 2 store Kunder England og Tyskland, der stod som Modstandere i den gigantiske Kamp; vi valgte streng Neutralitet, ogsaa handelsmæssig set, og lod som hidtil vore levende Kreaturer og Kødvarer gaa til Tyskland, Fedevarer til England, uanset midlertidig Fordel ved Ombytning, og i Krigens første Aar høstede Landbruget Fordel af de stigende Krigspriser; dets Forrentningsevne steg, uden at det endnu betød væsentlig Statusforringelse. Men Danmark blev indraget i den Søblokade og „Belejring" af Tyskland, som dette Lands Fjender etablerede, saaledes at vi kunde kun faa Tilførsler paa Vilkaar ikke at genudføre dem. I 1916 er der en Nedgang i vor Indførsel af Foderstoffer paa 20—25 pCt., og under Undervandskrigen 1917—18 strammedes Blokaden saa stærkt, at vore Tilførsler af Foderstoffer ganske ophørte, og vor Indførsel af Kunstgødning gik ned med 80 pCt. Tillige maatte det meste af vort hjemmeavlede Korn gennem aarlige Kornlove tvangsudskrives til Maksimalpriser og oplagres paa Statslagre af Hensyn til Befolkningens Ernæring — ikke blot i Danmark alene, da de 3 nordiske Riger indgik et vist Samarbejde om under denne „Belejringstilstand" at øse af gensidige Hjælpekilder; i 1918 havde vi Overskuds*udførsel* af Korn — første Gang siden 1885 — ialt for 15 Mill. Kr. Den sidste Kornlov 1920—21[1]) kom Verdensmarkedets Priser nær, og der skal saa her anføres Kapitelstakster for Korn efter gammel dansk Tønde, som hidtil i denne Bog, men da Smør og Flæsk ikke mere sættes i aarlige Kapitelstakster, angiver Tallene for

[1]) Landbrugsaaret falder ikke sammen med Kalenderaaret; hvor der i denne Bog af Pladshensyn kun er nævnt ét Aarstal for Landbrugsaaret, er ment Begyndelsesaaret.

disse Varer Gennemsnitspriser i Øre pr. Pd. efter Statistisk Tabelværk 1922:

	Kr. pr. Td.				Øre pr. Pd.	
	Hvede	Rug	Byg	Havre	Smør	Flæsk
1911—13...	13,30	11,90	12,30	8,20	112	63
1915...	19,01	18,35	18,60	14,77	145	79
1917...	25,09	25,87	20,93	14,92	180	114
1919...	30,00	28,50	29,00	22,50	310	200
1920...	46,06	41,32	31,50	20,55	331	212
1921...	23,96	22,88	20,62	13,28	251	190
1922...	20,24	18,88	16,54	11,95	203	144
1923...	23,00	18,64	19,30	13,93	—	—
1924...	34,79	28,75	28,69	17,87	—	—

Af Hensyn til ensartet Materiale er der ikke indsat Tal for Smør og Flæsk i de 2 sidste Aar, men Smør er indtil 1924 steget igen med 25 pCt, hvorimod Flæsk fortsatte Faldet og først i 1924 viser en lille Opgang. — Vi indførte før Krigen 700,000 Tons Oliekager, 400,000 Tons Majs og 500,000 Tons Korn, Klid og Gryn, ialt 16 Mill. Tdr. à 100 kg. De 9 Mill. Tdr. Majs, Korn og Klid havde været Grundlaget for vor Flæskeproduktion; i 1917—18 maatte da Besætningerne reduceres meget brat, nemlig Svin med 75 pCt., Høns med 35 og Kvæg med 22 pCt. Dog har det i denne Forbindelse Interesse, at i Forhold til Landets Høst udgør vor Indførsel af Foderstoffer ikke nogen stor Brøkdel. Høsten af Korn, Roer, Hø m. m. blev i Aarene 1912—15 anslaaet til 6,8 Mill. Tons „Korn", d. v. s. Kornværdi el. Kornenheder; vort Forbrug var 8,2 Mill. Tons og Indførselen altsaa 1,4 Mill. Tons eller godt 16 pCt. af Forbruget; men fraregnes Byernes Forbrug af Indførselen, udgjorde Landbrugets kun 12 pCt. Men vor egen Høst blev som nævnt tvangsudskrevet til Befolkningens Ernæring paa en ringe Mængde Foderkorn nær, og nedenstaaende Tal for Kreaturbestanden viser da, sammen med de senere anførte Tal for Høsten, at Landbrugets Forrentningsevne i Krigens sidste Aar væsentlig skyldtes et Formueforbrug eller en Statusforringelse. Kreaturstyrken var i 1000 Stkr. (Sønderjylland ikke medtaget i de 6 første Talrækker):

	Heste	Kvæg	Svin	Faar	Høns
1914...	562	2,463	2,497	515	15,154
1917...	572	2,458	1,651	480	12,288
1918...	545	2,124	621	470	9,884

	Heste	Kvæg	Svin	Faar	Høns
1920...	563	2,286	1,008	504	13,987
1922...	536	2,302	1,734	415	18,389
1923...	524	2,324	2,565	355	19,100
Med Sønderjylland:					
1914...	605	2,717	2,915	533	15,140
1924...	548	2,666	2,866	302	20,268

Sammenlignes det sidste Aarstal med 1914, ses først, at der er Nedgang i Hestenes Antal. Dette maa nærmest tilskrives manglende Købeevne paa vort hidtidige Marked, navnlig Tyskland; vor Hesteudførsel standsede næsten helt i 1919, og Priserne har siden været lave, hvorfor Tillægget er indskrænket. Kvægbestanden rester lidt i at være fuldt genoprettet; her reduceredes i Aarene 1914—19 ældre Køer over 10 Aar med 46 pCt., yngre Køer indtil 6 Aar med 29 pCt., atter yngre Køer kun med 9 pCt., medens Kvier forøgedes med 8 pCt. Der blev altsaa lagt størst Vægt paa at bevare Tillæg og Ungkvæg som de Klasser, der tillige krævede det mindste Kraftfoderforbrug, og denne Reduktion sammen med den tarvelige Fodring medførte da en Nedgang i Landets Mælkeproduktion paa ikke mindre end 48 pCt., saa at vi skal helt tilbage til 1890 for at finde saa lav en Produktion. Der var en anden ekstra Lære, vi fik sammen med Savnet af Oliekager, nemlig at medens vort Foderforbrug til 1 kg Smør før Krigen kun var 20 Foderenheder (F. E.), blev det nu 30 F. E., hvilket jo paa det nærmeste vil sige, at vi maatte bortødsle 10 F. E. af det hjemmeavlede Grovfoder for at skaffe Æggehvide nok til den samme Mælkedannelse, som før kunde præsteres af 20 F. E. Krigen lærte os altsaa paa haandgribelig Maade Kraftfoderets Betydning, men naturligvis er der en Grænse, hvis man vil have sit hjemmeavlede Grovfoder bedst mulig betalt; Regnskabsmateriale fra det landøkonomiske Driftsbureau viser dog, at denne Grænse ligger nærmere det store end det lille Forbrug af Kraftfoder. Krigen lærte os forøvrigt ogsaa, at vi kan med Fordel udvide Avlen af æggehviderige Foderplanter for derved at spare paa indkøbt Kraftfoder, og den Vej er vi gaaet (Græsmarksbælgplanter — Lucerne), ligesom det undersøges nu, om vi ikke ved Ensilering af mere æggehviderige Foderplanter end Roerne kan komme et Stykke videre ad samme Vej. Vor Indførsel af Oliekager er mindre nu end før Krigen, skønt Mælkeydelsen pr. Ko er større, men det har maaske nok sin største Grund i, at vi før Krigen brugte rigelig æggehviderigt Foder med højpro-

centig Oliekage. — Vort Avlsmateriale kan ikke siges at have været forringet under Krigen; til Svinealvscentrene blev der i den mest foderknappe Tid rationeret Korn og Klid, saa at der ikke skete nogen væsentlig Forringelse.

Vi vil dernæst vende Blikket mod Markbruget, thi ogsaa af Jordkapitalen maatte vi tage under Krigen. Med den tarvelige Fodring blev t. Eks. Staldgødningens Kvælstofindhold formindsket med 50 pCt. og Ajlens med 75 pCt.; Kunstgødning kunde vi næsten ikke faa, og det kunde da ikke undgaas, at Kornudskrivningerne maatte formindske Jordens Beholdning af Plantenæringsstoffer. Dette viste sig ogsaa paa Høsten, for hvilken her skal gives nogle Tal i Mill. Afgrødeenheder. Sønderjylland er udeladt for Sammenligningens Skyld.

	Afgrøder:				
	Korn	Rodfrugt	Hø	Halm	Ialt
1909—13...	2,29	1,70	0,72	0,70	5,40
1914—18...	1,96	1,73	0,55	0,52	4,75
1921...	2,21	1,92	0,61	0,53	5,23
1922...	2,35	2,09	0,51	0,56	5,55
1923...	2,72	2,37	0,66	—	5,75
1924...	2,58	2,42	0,64	—	5,64

Det var navnlig paa Korn- og Høhøsten, at Jordens svækkede Gødningskraft viste sig; vi skal helt tilbage til 1876 for at finde saa lille en Høst som i 1917, men hertil bidrog dog ogsaa ugunstige Vejrforhold. Omvendt gav 1923 den største Høst, vi nogensinde har haft, og Jorden er altsaa kommen i Kraft igen. — Høstens Værdi angives ikke mere officielt, men ansloges i 1913 til 700 Mill. Kr. og i 1923 til 1700 Mill. Kr. Lægges hertil Værdien af Græs og Grøntfoder, er vi nær de 2 Milliarder — men det er jo ikke Guldværdi.

Skulde det ske, at der kommer en mere varig Nedgang i Konjunkturerne end i 1921, er det jo en Beroligelse, at Landbruget har faaet Ro til at genoprette sin Status og for saa vidt staar rustet. Det er imidlertid ikke sket uden store Bekostninger. I de 5 Aar fra 1918 til 1923 har Genoprettelse af Besætningerne kostet 250 Mill. Kr., Merforbruget af Kunstgødning kan anslaas til 50 Mill. Kr. og Nyanskaffelse af Redskaber og Maskiner til 75 Mill. Kr. Hertil kommer den stærke Stigning i løbende Udgifter til Arbejdsløn og Produktionsmidler, der for Driftsaaret 1922—23 kan anslaas til godt 100 pCt. af Førkrigstidens Prisniveau, men som før 1921 var det 2—3dobbelte.

Markeds- og Udførselsforhold. De høje Krigspriser kunde ikke erstatte Nedgangen i vor Udførsel som Følge af forannævnte Forhold, men det varede dog kun et Par Aar, inden Landbrugseksporten igen hævdede sin store Betydning for vor Handelsbalance. Flere af vore gamle Kunder har imidlertid haft formindsket Købeevne efter Krigen, og vi har til Dels maattet bryde os nye Baner paa Verdensmarkedet; størst Betydning har dette haft med Hensyn til Tyskland, medens England er vedblevet at være Hovedaftager af vore Fedevarer. Her skal først angives Værdien af Landbrugets samlede Udførsel af indenlandske Varer, Indførsel til Forbrug (herunder Maskiner og Redskaber), samt Overskudsudførsel. Dette skal til Belysning af vor Handelsbalance sidestilles hele Landets Indførselsoverskud, altsaa Underskuddet paa vor Handelsbalance — alt angivet i Mill. Kr.:

Mill. Kr.:

	Udførsel	Landbrugets Indførsel	Merudførsel	Landets Merindførsel
1913...	559	279	280	140
1915...	825	396	429	50
1917...	817	186	631	50
1918...	528	40	488	200
1919...	514	385	129	1,654
1920...	1,233	468	769	1,352
1921...	1,205	430	775	138
1922...	1,002	368	634	280

Handelsbalancen udviser næsten altid Underskud, da visse Poster ikke kan kontroleres, men de store Underskud i de 2 nærmeste Aar efter Krigen viser bl. a., at ikke blot Landbruget, men hele Landet havde tæret paa sine Beholdninger under Krigen, og det har været en medvirkende Aarsag til den danske Krones lave Værdi efter Krigen — ikke eneste Aarsag; vi kan maaske sige, at vi fik vor Part af Krigsomkostninger, men slap adskilligt billigere end under Napoleonskrigene.

Landbrugets Overskudsudførsel har som Gennemsnit af de sidste 10 Aar udgjort 85 pCt. af Landets samlede Udførselsværdi og kan for Tiden anslaas til 900 Mill. Kr. Dets Indførsel af Produktionsmidler udgør kun 35 pCt. af Udførselen, der i de senere Aar har været 12—1300 Mill. Kr., og alene saadanne Tal viser, at der i Danmark lever flere Mennesker af Landbruget end de egentlige Landmænd. — Der skal medtages lidt Tal for Udførsel af dyriske

Produkter, angivet i 1000 Stkr. eller i Mill. kg. I 1919 var Udførselen paa det laveste og er siden steget jævnt for Mælkeriprodukter og Fedevarer, men har været noget springende for levende Dyr, samt for Kød af Hornkvæg, hvoraf imidlertid Hjemmeforbruget er steget og erstatter den mindre Udførsel.

Udførsel:	1913	1919	1922	1923
Heste og Føl, 1000 Stkr....	25,3	1,4	19,6	11,0
Lev. Kreaturer — ...	152,4	32,3	82,2	125,4
Svin — ...	—	0,4	10,0	157,4
Smør, Mill. kg	91,0	36,6	95,5	111,6
Andre Mælkeriprodukter ..	36,1	8,5	32,7	37,1
Flæsk	126,4	0,9	111,4	173,6
Kød af Hornkvæg	18,0	8,3	20,5	12,8
Æg (Mill. Snese)	22,7	17,0	36,5	40,0

I 1922 var vor Udførsel af Mælkeriprodukter og Fedevarer paa det nærmeste af samme Størrelse som i 1913, men vor Indførsel af Foderstoffer var 25 pCt. mindre, af Oliekager 35 pCt.; til Gengæld var vor Indførsel af Kunstgødning 30 pCt. større. Sammen med hvad der er nævnt under Omtale af Kreaturstyrken kan det da antyde, i hvad Retning Landbruget har arbejdet under Genoprettelse af sin Status, men hvordan Udviklingen vil blive fortsat, vil jo afhænge af Priserne. — For vort Flæsk er England saa godt som Eneaftager. Vort Smør har Marked nu rundt om i Verden som en Luksusvare, men England er Hovedaftager med 70 pCt. I Mælkeriprodukter har Eksport af kondenseret Mælk og Mælkepulver afløst vor tidligere store Eksport af Fløde til Tyskland. For Kød er England og Holland Hovedaftagere; for lev. Kreaturer er det Tyskland, Czekoslovakiet og Schweiz; for Svin er det sidstnævnte 3 Lande, men tillige Italien og Østrig.

Driftsudbytte og Rentabilitet[1]). Om Landbruget arbejder i den rigtige Retning, kan først afgørende belyses ved det Nettoudbytte, der bliver tilovers, naar alle Udgifter er fradragne, og om det kan give et passende Vederlag for Arbejdet og Overskud at leve af. Med stigende Opmærksomhed følger Landmændene derfor det Arbejde, der gøres i det landøkonomiske Driftsbureau med Bearbejdelse af indsendte Regnskaber, og noget af dette hører hjemme i Landbrugs-

[1]) En Afhandling af Prof. *O. H. Larsen* i Nationaløkonomisk Tidsskrift 1924 er væsentlig her benyttet.

historien. Først skal da bemærkes, at i de forløbne 6 Aar siden Krigens Afslutning har Prisbevægelsen været meget forskellig for de forskellige Landbrugsprodukter, men det har ogsaa vist sig, at Landbruget har havt Bevægelsesevne. For saa vidt nu Kronekurserne har spillet en Rolle med i denne Omskiftelighed, skal der ikke her gaas i Detailler, men kun nævnes, at medens Priserne paa levende Dyr, Kød og Frø straks efter Krigen faldt stærkt, vedblev Priserne paa Korn, Sukkerroer, Kartofler og Fedevarer at stige indtil 1921. I dette Aar indtraadte det foran nævnte gennemsnitlige Fald paa 35 pCt. men saa forskelligt, at det t. Eks. for Kreaturer og Kød var 40—50 pCt., for Sukkerrroer 47, for Flæsk 24, for Mælkeriprodukter 30 og for Korn 33 pCt. Fra 1922 har der været almindelig Opgang, og Aar 1923 viser ogsaa normal Rentabilitet for Landbruget, men Stigningen i dette Aar skyldes for en Del falden Kronekurs og er ligeledes forskellig, saaledes for Mælkeriprodukter en Stigning med 16—18 pCt., for Kreaturer og Kødvarer 30—40 pCt, men for Flæsk et Fald med 10 pCt. I al denne Foranderlighed synes Mælkeriprodukter at være det mest stabile, som et Centrum, der altsaa ikke bør varieres for stærkt.

Til Forstaaelse af de i efterfølgende Regnskaber benyttede Udtryk kunde jo nok her henvises til Driftslæren, men der skal dog i Korthed nævnes, at ved Bruttoudbytte forstaas den samlede Bruttoproduktion, altsaa ikke blot, hvad der sælges, men ogsaa hvad der indgaar til Husholdning, Privatforbrug og Beholdningsforøgelse paa Status, idet saadant ansættes til samme Pris som det solgte; Konjunkturstigning paa Statusværdier medtages derimod ikke. Driftsomkostninger omfatter alle med Driften forbundne Omkostninger og herunder et passende Vederlag for Familiens Arbejde i Forhold til almindelig Betaling for Landbrugsarbejde, samt en vis beregnet Driftslederløn for Driftens Ledelse; derimod medtages ikke her Renten af den i Bedriften anbragte Kapital og ligeledes ikke Konjunkturnedgang. Landbrugskapitalen fremkommer ved at vurdere Jord og Bygninger (Grundkapitalen) efter Ejendomsskyld, samt vurdere den egentlige „Driftskapital" d. v. s. Besætning, Inventar m. m. (men ikke kontante Penge) til en ikke for høj Handelsværdi. Landbrugskapitalen bliver saaledes ikke det samme som Handelsværdien. Nettoudbyttet er Forskellen mellem Bruttoudbytte og Driftsomkostninger og kan altsaa angive Bedriftens Forrentningsevne, henholdsvis i Forhold til Landbrugskapitalen og til Handelsværdien.

Nedenstaaende Regnskabsresultater stammer fra Landbrug af Gennemsnitsstørrelse 36—56 ha, men for Regnskabsaaret 1923—24 er Tallene kun en foreløbig Oversigt, da den samlede Beretning ikke er udkommen, og Handelsværdien er ikke opgivet, men Forrentning af denne er opgivet til 6,4 pCt. Handelsværdien kan da beregnes, om ønskes.

Driftsresultater 1916—23. Kr. pr. ha.

Aar	Antal Landbrug	Brutto-udbytte	Drifts-omkostninger	Netto-udbytte	Handels-værdi	Forrentning pCt.
1916	75	824	604	220	3016	7,3
1917	235	699	482	217	3197	6,8
1918	305	857	551	**306**	3686	**8,3**
1919	371	1024	743	281	3819	7,4
1920	466	**1185**	**949**	236	**4038**	5,8
1921	500	831	798	33	3607	0,9
1922	o. 540	837	692	145	3220	4,5
1923	200	1028	810	218	—	6,4

I 1922 var Diskontoen 5 pCt. og Forrentningen altsaa for lav; men for Aaret 1923 kan Diskontoen gennemsnitlig anslaas til 6 pCt., og dette Aar viser altsaa for saa vidt en tilfredsstillende Forrentning. Men der maa jo tilføjes, at de Regnskaber, der indsendes til Driftsbureauet, utvivlsomt er over Landets Gennemsnit, og tages Regnskaberne enkeltvis, viser de en meget forskellig Forrentningsprocent. Tallene viser forøvrigt godt nok, hvad foran er omtalt.

Der skal medtages lidt Regnskabsbelysning for Ejendomme af forskellig Størrelse, idet de er delt i 3 Klasser, nemlig: Store Gaarde med over 50 ha, Bønderbrug med 10—50 ha og Husmandsbrug med under 10 ha. Herved maa først mærkes, at Husmandsbrugene kun omfatter 202 Regnskaber, medens større Gaarde og Bøndergaarde omfatter henholdsvis 466 og 1527 Regnskaber; endvidere findes der indenfor Husmandsbrugene særlig mange fra Vest- og Midtjyllands daarlige Jorder, hvilket yderligere svækker dette Materiales Værdi, men der er andre Ting, der kan belyses, og da det ikke drejer sig om Krigens Indflydelse, an-

gives Tallene i Gennemsnit af de 6 Regnskabsaar 1917—22, dog at der er anført Tal for Forrentning 1922 som det første Aar efter Prisfaldet. Forrentningsprocenten er angivet i pCt. af Landbrugskapitalen, da Handelsværdien her har været ubrugelig som Sammenligningsgrundlag.

Driftsresultater for store og smaa Brug. Kr. pr. ha.

Aar 1917—22	Landbrugs-Kapital	Brutto-udbytte	Drifts-omkostn.	Netto-udbytte	Forrentnings-pCt.	
					1917—22	1922
Store Gaarde.....	2535	751	570	181	7,1	4,9
Bøndergaarde.....	2802	899	690	209	7,5	6,1
Husmandsbrug ...	3357	1296	1097	199	5,9	5,2

Bøndergaardene har haft den bedste Forrentning pr. ha, men Forskellen fra de store Gaarde har kun været ringe indtil Aar 1922; i dette Aar er Forskellen 1,2 pCt. og udsondres store Gaarde over 100 ha for sig, bliver Forskellen 2,2 pCt. Dette Forhold skønnes imidlertid af de foreløbige Resultater i 1923 udvisket igen og skyldes vistnok — hvad Kriser har vist — at i daarlige Aar rammes de store Brug med de store samlede Udgifter haardest i Forhold til Arealet. Men det er ikke de store Brug, der har de største Driftsudgifter pr. Arealenhed eller pr. ha; tværtimod stiger Tallene baade for Landbrugskapital, Bruttoudbytte og Driftsomkostninger pr. ha fra de store til de smaa Brug, og at de smaa Brug i Tabellen staar med mindre Nettoudbytte end Bøndergaardene, skyldes alene, at de under Krigen ikke kunde faa Foderstoffer; i 1922 og følgende Aar har de haft det største Nettoudbytte. Husmandsbrugene arbejder altsaa med en stor Omsætning i Forhold til Arealet. Hvad der paa Indtægtssiden hæver dem, er ikke en større Høst pr. ha el. et større Mælkeudbytte pr. Ko, men alene en større Omsætning af indkøbt Kraftfoder til et forholdsvis stort Kohold og navnlig et stort Svine- og Hønsehold. Hvad der paa Udgiftssiden tynger Husmandsbrugene, er de relativt store Udgifter paa Bygninger og Inventar samt Arbejdsudgifter, idet disse jo debiteres Landbruget, efter hvad lejet Arbejdskraft koster. Det har derfor endnu Interesse at se paa Familiens Arbejdsfortjeneste i store og smaa Husmandsbrug. O. H. Larsen har hertil sondret

Brugene i 2 Grupper, nemlig Øerne og Østjylland for sig, Vest- og Midtjylland for sig.

Driftsresultater for store og smaa Husmandsbrug 1917—22.

	Øerne og Østjylland		Vest- og Midtjylland		Hele Landet	
	Store Brug	Smaa Brug	Store Brug	Smaa Brug	Store Brug	Smaa Brug
Antal Ejendomme	59	60	42	41	101	101
Gennemsnitsstørrelse ha	7,4	4,1	7,9	4,7	7,5	4,3
Landbrugskapital Kr. pr. ha	3591	4092	2413	3347	3101	3789
Deraf Bygningskapital	1110	1439	750	1218	960	1349
Bruttoudbytte	1458	1761	941	1269	1243	1561
Driftsomkostninger	1154	1516	820	1216	1015	1394
Deraf Arbejdsudgifter	498	711	396	620	456	674
Nettoudbytte	304	245	121	53	228	167
do. i pCt. af Landbrugskapitalen.	8,5	6,0	5,0	1,6	7,4	4,4
Familiens Arbejdsfortjeneste, Kr. pr. Ejendom	3604	2763	2607	2115	3207	2511

Navnlig Tallene for hele Landet i sidste Kolonne viser, at de smaa Brug paa 4,3 ha kun har givet en Arbejdsfortjeneste, der paa det nærmeste svarer til normal Arbejdsløn, medens store Brug paa 7,5 ha har givet en Arbejdsfortjeneste, der er 30 pCt. over alm. Arbejdsløn — bortset fra Konens og Børnenes Arbejdsfortjeneste. Men her maa jo erindres, at Tallene stammer fra Brug i fuld Drift, og at der for Begyndere kan gaa lang Tid, inden dette naas. Med ligesaa gode Konjunkturer som Gennemsnittet af de 6 Aar, Tabellen omfatter, skulde det af dygtige Brugere kunne naas indenfor en rimelig Tidsfrist, men Tallene advarer mod at gøre nye Husmandsbrug for smaa, navnlig paa de daarlige Jorder i Vest- og Midtjylland; de 650 i 1922—23 oprettede Statshusmandsbrug havde ogsaa en Gennemsnitsstørrelse af 7,8 ha.

Hvad angaar Bøndergaarde og større Gaarde henholdsvis paa gode og daarlige Jorder, viser Regnskaberne fra Driftsbureauet, at i Forhold til Landbrugskapitalen og Handelsværdien kan Forrentningsevnen være lige stor; om dette, samt om de enkelte Driftsgrenes Rentabilitet, skal der saa her kun henvises til de fra Bureauet aarlig udsendte Beretninger.

Ejendomspriser og Prioritetsgæld. Sammenligner man Femaaret 1918—22 med Femaaret 1913—17 viser det sig, at der i Efterkrigstiden er 22 pCt. færre Tvangssalg, omtrent uforandret Forhold i Familiesalg og iøvrigt kun 10 pCt. flere frie Salg. Den livlige Ejendomshandel under Krigen bestod meget i, at de samme Gaarde gik fra Haand til Haand, hvorved Besætning og Inventar forringedes, og adskillige af de nye Ejere, som købte dyrt, har ikke haft Modstandskraft nok overfor Dyrtiden paa Produktionsmidler og overfor Prisfaldet 1921. Nedenstaaende Tal for Ejendomspriser og Prioritetsbehæftelser i Kr. pr. Td. Gaardhartkorn og i pCt. af Salgssum omfatter kun frie Salg (Sønderjylland er ikke medtaget):

	Jord og Bygning	Besætn. Inventar	Ialt Kr.	Prioriteter Kr.	Prioriteter pCt.
1914...	8,792	2,253	11,045	5,590	50,6
1915...	8,958	2,889	11,847	5,665	47,8
1916...	9,635	3,307	12,942	5,625	43,5
1917...	10,757	3,579	14,336	6,175	43,1
1918...	12,784	5,343	18,127	6,600	36,2
1919...	15,506	6,136	21,642	7,272	33,6
1920...	13,811	7,940	21,751	8,240	37,9
1921...	13,700	6,363	20,063	8,637	43,0
1922...	12,869	4,887	17,756	8,818	49,6
1923...	—	—	18,301	9,458	51,7

Saasom det stundom diskuteres, om Prioritetsgælden bliver faretruende, skal først bemærkes, at Prioritetsgælden er ikke den farligste Gæld, da der kun kan laanes til en vis Brøkdel af Ejendommenes Taksationsværdi, Gælden afdrages lempelig, og Ejendomspriserne angiver ikke hele „Laaneværdien", idet langtfra hele den normalt tilhørende Besætning og Inventarmængde er medfulgt. Faretruende bliver Prioritetsgælden først, naar Ejendomspriserne falder, idet det ses af Tallene, at da stiger Gælden ikke blot procentisk, men ogsaa i Virkeligheden; den er vedblevet at stige i Kr. til 1923. Spørgsmaalet er altsaa, om disse Ejendomspriser har Udsigt til at holde sig. Det kan ses af Tallene, at Nedgangen efter 1920 fortrinsvis skyldes Nedgang i Prisen paa Besætningerne, og at der er Stigning igen i 1923, men det er dog tvivlsomt, at Priserne 1919—21 kommer igen, thi den Gang var der Pengerigelighed og forholdsvis Lethed ved at faa Laan; men nu er det anderledes.

Skulde der spørges om Sandsynlighed, turde det være klogest at regne med, at før eller senere maa der komme en væsentlig Nedgang i de nuværende Priser paa Landbrugets Produkter, for saa vidt de skyldes vor Krones nuværende lave Værdi. Vi haaber, at Kronekursen maa stige, men ogsaa at det maa ske langsomt; og sker dette, er der endnu ikke Grund til at se mørkt paa Landbrugets Fremtid. Denne Bog skal imidlertid slutte med en Udtalelse af en anden Forfatter: „Saa længe den danske Krone ikke har opnaaet en stabil Værdi, er det overhovedet umuligt at udtale sig med Sikkerhed om Landbrugets Fremtidsudsigter".

Landbohistoriske Skrifter (benyttede i denne Bog).

C. Christensen (Hørsholm): Agrarhistoriske Studier.
H. Clausager: Det jyske Kvægbrugs Historie.
E. Erslev: Valdemarernes Storhedstid.
V. Falbe-Hansen: Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne.
I. A. Fredericia: Den danske Bondes Undertrykkelse og Frigørelse.
P. Hansen: Bidrag til det danske Landbrugs Historie. Jordfællesskabet.
H. Hertel: Andelsbevægelsen i Danmark.
E. Holm: Kampen om Landboreformerne i Danmark.
O. H. Larsen: Landbrugets Historie og Statistik (Trykt som Manuskript).
H. J. Madsen: Studehandelens Historie.
R. Mejborg: Gamle danske Hjem.
J. Steenstrup: Den danske Bonde og Friheden.